

SZENTPÉTERI MÁRTON

ALSTED KOMBINATORIKUS SZÓNOKLATTANÁNAK POSZTUMUSZ KIADÁSA PISCATOR *RUDIMENTA ORATORIAE*-JÁBAN*

I. A kombinatorikus modell a régi magyar irodalomelméletben

Howard Hotson, az aberdeeni Alsted-kutató, fontos végkövetkeztetésre jutott Alsted ma túlnyomórészt Wiesbadenben található levelezésének, illetve a német enciklopédista különböző dedikációinak elemzését követően. Hotson szerint Alsted már korai korszakában is lényegében elsősorban a reformáció keleti – sziléziai, cseh és morva – perifériái felé irányította figyelmét, szemben a nyugati területekkel.¹ Kutatásaim Alsted és Szenci Molnár Albert levelezését illetően ugyanezt a tendenciát erősíthetik, a felsorolt keleti területek mellett – igaz, szerényebben – a korabeli Erdélyt is meg kell tehát említenünk Alsted érdeklődési területei között. Ugyanakkor elgondolkoztató, hogy Alsted a *Veraedust* – egy csak kéziratban elkészült kombinatorikus enciklopédia (*Colophon de Reformatione philosophiae...*) Gyulafehérvárott nyomtatott második specimenét – moráviai patrónusnak ajánlotta, s nem az erdélyi fejedelemtől vagy a helyi arisztokrácia valamelyik tagjától kért támogatást panszofikus művének kiadásához.² Mindenesetre Alsted keleti orientációja azt mutatja, hogy túl egyszerű volna csupán a harmincéves háború traumájával magyarázni, hogy Alsted elfogadta az egyébként a korban igen magas anyagi

* Ez a tanulmány az MTA Irodalomtudományi Intézetében 1999. január 27-én elhangzott *Vajon elszigetelt volt-e Alsted kombinatorikus szónoklattana Erdélyben?* című előadásom írott változata, s egyben, mint előző ItK-közleményem is (*A grammatika oktatásának kombinatorikus módszere Johann Heinrich Alsted gyulafehérvári rudimentáiban*, ItK, 1998, 437–458), készülő PhD-disszertációm (*Alsted Erdélyben*) egy további előtanulmánya.

¹ Howard HOTSON, *Johann Heinrich Alsted's Relations with Silesia, Bohemia and Moravia: Patronage, Piety and Pansophia*, Acta Comeniana, 12(1997), 13–35. Itt köszönöm meg Hotson professzor úrnak, hogy hazánkban nehezen elérhető cikkét megküldte számomra.

² Lásd mindezekről részletesen *Szenci Molnár Albert és a „rózsakeresztes gondolkodásmód”* című előadásom (Budapest, 1999. április 15.) harmadik részét: *A Central European Example of Seventeenth-century Calvinist Intellectual Communication: J. H. Alsted and A. Szenci Molnár*, Contentware Hungary–Frankfurter Buchmesse '99, <http://magyar-irodalom.elte.hu/contentware>. (A tanulmány magyarul a JAK-füzetek *Tanulmányok a régi magyar irodalomról* című kötetében fog megjelenni idén ősszel.) J. H. ALSTED, *Veraedus ad perillustrem dominum... Wolfgangum Hoffmannum, liberum baronem in Grünpüchel... e Transylvania in Moravia expeditus a Johanne Henrico Alstedio*, editio secunda, Gyulafehérvár, 1637 (RMNy III, 1672, RMK II, 507/a). A *Veraedus*ról lásd részletesen SZENTPÉTERI Márton, *Egyetemes tudomány és a Világvége: Johann Heinrich Alsted Gyulafehérvárt írott kombinatorikus enciklopédiája*, kézirat.

juttatással járó gyulafehérvári állást, amelyet Bethlen Gábor ajánlott fel számára.³ Hotson tézisének szempontunkból különös jelentőségű az a része, amelyben arra utal, hogy Alsted a „nagy” enciklopédiát megelőző, korai panszofista műveit, amelyekben a keresztény kabbala legkülönbözőbb mnemotechnikai spekulációi, kiemelten a lullizmus kombinatorikája, kulcsszerepet játszottak, elsősorban keletieknek dedikálta, s a nyugati támadásoktól is éppen tőlük várta azok védelmét.⁴ Hotson cikke írásakor még nem értesülhetett arról, hogy az „ars combinatoria” meghatározó szerepét sikerült kimutatnom Alsted erdélyi, elemi grammatikáiban, így ő elsősorban a nemrég Prágában előkerült *Veraedus*-ban látja Alsted erdélyi, a kombinatorika iránt megújult érdeklődésének egyértelmű bizonyítékát.⁵

A következőkben egy olyan posztumusz Alsted-műről lesz szó, amely mind a gyulafehérvári grammatikai rudimenta, mind pedig a *Veraedus* tanúságát erősíti: Alsted révén a régi magyar irodalomelmélet eddig elhanyagolt, de jelentős komponense, a kombinatorikus módszer is meghatározóan jelen volt Erdélyben. Szerzőnk ilyen irányú érdeklődésével mindig is a reformáció keleti régióiban próbált népszerűvé válni, s ez a törekvése élete végéig megmaradt, sőt halála után is hatott, többek között fiatalabb kollégája, Johann Heinrich Bisterfeld jóvoltából.⁶ A *cyclognomonica oratoria* elemzésével egyúttal a hazai Giordano Bruno-recepció bővüléséről is szó esik majd, hiszen a kombinatorikus szónoklattan legfontosabb forrásai közül Raimundus Lullus és számos 16. századi lullista

³ A meghívás körülményeiről, okairól részletesen: Gerhard MENK, *Das Restitutionsedikt und die Calvinistische Wissenschaft: Die Berufung Johann Heinrich Alsteds, Philipp Ludwig Piscators und Johann Heinrich Bisterfelds nach Siebenbürgen*, Jahrbuch der Hessischen Kirchengeschichtlichen Vereinigung, 31(1979), 29–63. Köszönöm Szabó Andrásnak, hogy rendelkezésemre bocsátotta a nálunk nehezen elérhető cikk fénymásolatát. Lásd még Gerhard MENK, *Die Hohe Schule Herborn in ihrer Frühzeit (1584–1660): Ein Beitrag zum Hochschulwesen des deutschen Calvinismus im Zeitalter der Reformation*, Wiesbaden, 1981, 306–311.

⁴ „The extremely defensive attitude expressed in these title pages and dedications reveals two things about the reception of Alsted’s early pansophic works. The first is that they were suffering criticism from some quarter close to home; the other is that Alsted expected them to receive a much warmer reception to the east...” és „At deeper level, their [mármint a keleti kálvinista értelmiség] general intellectual milieu in the decade before White Mountain seems to have been more supportive of these ambitious pansophic plans than the atmosphere in which Alsted laboured. Alsted himself is the best indication of that, for he clearly found the most enthusiastic support for his pansophic writings, not in the more rigidly Calvinized centres of the Reformed world – Geneva, Zürich, Heidelberg, Leiden, Cambridge, or even Herborn – but in those eastern communities which had resisted this process of confessionalization the longest: in Silezia, with her long tradition of theological moderation; in Bohemia, still stamped by the universalist visions of Rudolfine Prague; and in Moravia, home of that precursor and variant of the Reformed tradition, the *Unitas Fratrum*.” HOTSON, *i. m.*, 34, 23; lásd az egész gondolatmenetet *uo.*, 21–34.

⁵ „After this torrent between 1609 and 1613, the flood of Alsted’s works on Lullism and the art of memory dried up altogether, and with it his dedications to Silcsians, Bohemians and Moravians virtually disappear. But when, in 1637, Alsted again publishes a small work on a combinatorial encyclopaedic system, he returns to this region to find a patron for it. The last publication concerning Alsted’s developing encyclopaedic plans is the second edition of a pamphlet entitled simply *Veraedus* surviving in a single known copy in Prague. It is dedicated to the Moravian nobleman Wolfgang Hoffmann...” HOTSON, *i. m.*, 20.

⁶ Bisterfeld kombinatorikus spekulációjáról és Leibnizre gyakorolt hatásáról: Massimo MUGNAI, *Der Begriff der Harmonie als metaphysische Grundlage der Logik und Kombinatorik bei Johann Heinrich Bisterfeld und Leibniz*, *Studia Leibnitiana*, VII (1973), 43–73.

művei, illetve Erasmus *De duplici copia verborum ac rerum* mellett mostani vizsgálódásunkban főképpen Bruno Alsted által 1612-ben, Frankfurtban kiadott *Artificium perorandi* című művét kell kiemelnünk.⁷

⁷ *Artificium auctore perorandi traditum a Jordano BRUNO Nolano-Italo, communicatum a Johanne Henrico ALSTEDIO*, Frankfurt am Main, 1612; Jordani BRUNI Nolani *Opera Latine Conscripta*, Faks.-Neudruck der Ausgabe von FLORENTINO, TOCCO und anderen, Neapel und Florenz, 1879–1891, 3 Bd. in 8 Teilen, Stuttgart–Bad Cannstatt, 1962, 2 Bd., 3 Tl., 325–404. Egy hazai ritka példány megvan a Keszthelyi Helikon 871085-ös raktári számán. Egy másik hazai példányról: MÁTRAI László, *Két ritka Giordano Bruno-kiadásról*, MKsz, 1959, 280–281. Ez a példány azonban ma nem lelhető fel a Tiszántúli Református Egyházkerület debreceni könyvtárában. A magyar Bruno-recepcióról általában: KOLTAY-KASTNER Jenő, *Giordano Bruno a magyar irodalomban*, It, 1950/2, 101–107. A szónoklattan körkörös módszerének elején Alsted utal legfontosabb forrásaira, amelyekből nem kevés munkával (non sine labore) gyűjtötte össze a tudnivalókat: „Atque haec est inventio argumentorum oratoriorum [értsd a *cyclognomonica* előtti enciklopédia-fejezet-részeket, mint a Cap. IV. *De inventione argumentorum in genere, et docentium in specie*, a Cap. V. *De inventione argumentorum delectantium*, a Cap. VI. *De inventione argumentorum moventium* és a Cap. VII. *De argumentis secundum quatuor causarum genera*], quam non sine labore collegimus ex Raimundi Lullii arte magna et brevi, Syntaxi Gregorii Tholozani, Cyclognomicis Gemmae Frisii, Rotis Jasonis de Nores, et scriptis Jordani Bruni.” ALSTED, *Encyclopaedia*, Herborn, 1630, 476. Alsted Lullusnak az ún. Zetzner-kolligátumban olvasható *Ars magna* és *Ars brevis* változataira céloz; lásd Raymundus LULLUS, *Opera ea...*, Strassburg, 1617, OSZK Opp. 461 (editio princeps: uo., 1598). További források: GREGOIRE, Pierre de Tholosain, *Syntaxes artis mirabilis...*, Leyden, 1576, OSZK Ant. 8480 (Lasarus Zetzner 1600-as kiadását használtam, OSZK Ant. 5147); Cornelius GEMMA, *De arte cyclognomica...*, Antwerpen, 1569, OSZK Ant. 1329. Giasone Denores retorikai tárcsáiról lásd Lina BOLZONI, *Alberi del sapere e macchine retoriche = Omaggio a Folena*, I–II, Padova, 1993, II, 1150. Itt köszönöm meg Dobolán Katinak, hogy felhívta figyelmemet Bolzoni cikkére. Denores *Della rhetorica* című könyvében ír az Alsted alkalmazta tárcsákról (ezekről egyébként a *Circulus septimison* olvashatunk). Vö. Giasone DENORES, *Della rhetorica libri tre, ne' quali, oltre i precetti dell'arte, si contengono venti orationi tradotte de' più famosi et illustri philosophi et oratori, con gli argomenti loro, discorsi, tavole et ruote, ove si potrà facilmente vedere l'osservatione et l'essecutione di tutto l'artificio oratorio. Utilissimi a predicatori, a giudici, ad avvocati*, Venezia, 1584. Azzal kapcsolatban, hogy Alsted Denores közvetlen forrásból ismerte volna, joggal merülhetnek fel kételyek, ahogyan Alsted Gemmára vonatkozó ismeretei esetében is: „Alsted hat seine Kenntnis von ihm [értsd Gemma] offenbar nicht direkt, sondern durch die Bibliotheca selecta des Antonio Possevino..., die 1603 in Venedig erschien. Dort ist II, S. 192–194 das System Gemmas allerdings abwertend dargestellt, wogegen sich Alsted wendet.” Walter MICHEL, *Der Herborner Philosoph Johann Heinrich Alsted und die Tradition*, Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Johann Wolfgang Goethe-Universität zu Frankfurt am Main, 1969, 42. Michel valószínűleg Alsted következő megjegyzése miatt gyanakszik: „Si plura velis hanc in sententiam, adi *Cyclognomicae Gemmae*, librum satis subtilem: etsi Possevino aliter videtur.” ALSTED, *Encyclopaedia...*, i. m., 2328. Denoresszel kapcsolatban lásd a *Tabulae Iasonis de Nores utiles* című részt Possevinónál: Antonio POSSEVINO, *Bibliotheca selecta de ratione studiorum*, Venezia, 1603, 584 (egy wolfenbütteli példányt használtam: HAB 74 Quodl. 2°). Bruno már említett retorikai műve mellett Alsted nyilván a Zetzner-kolligátumbeli művekre is utal (VII. *Jordanus Brunus de Lulliano Specierum scrutino*, VIII. *Idem de Lampade Combinatoria Lulliana*, IX. *Idem de progressu et Lampade Venatoria Logicatorum*), vö. i. m., 667–680, 681–743, 744–786. Erasmusra a *cyclognomicában* ugyan nem hivatkozik, de a forráskutatás nyomán nyilvánvalóvá vált, hogy Erasmus először 1513-ban, Londonban megjelent *De duplici copia verborum ac rerum* című könyve meghatározó volt mind Bruno, mind pedig Alsted variációtanának kialakításában, vö. Desyderii ERASMI Roterodami *De duplici Copia Verborum ac Rerum Comentariorum duo...*, Strassburg, 1516, OSZK Ant. 3823(1). Erasmus e művéről: BALÁZS János, *A syntaxis ornata, avagy az ékes szókötés szintje* = B. J., *Magyar deáksg.: Anyanyelvünk és az európai nyelvi modell*, Bp., 1980, 582–588; Ann MOSS, *Printed Commonplace-Books and the Structuring of Renaissance Thought*, Oxford, 1996, különösen 101–114.

Már a *Rudimenta linguae latinae* és társai elemzések világhossá vált, hogy a régi magyar irodalomelmélet kutatásakor az arisztotelészi–ciceroniánus–quintilianista és a rá-mista hagyomány mellett számolnunk kell a kombinatorikus modell hatásával is, amely túlnyomórészt a Herbornból érkező tudósok (Alsted, Bisterfeld és Piscator) közvetítésével került Erdélybe, és főként a keresztény kabbalista–lullista tradíció korabeli megnyilvánulása volt. Hogy a rudimenta lectiójának kombinatorikus szemlélete kapcsolatba hozható a keresztény kabbalával, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy Alsted 1613-as grammatikájában a betűkről szóló fejezetet (Cap. 3. *De literis*) így zárja: „De his subtiliter disserunt Rabbinii, Cabbalistsae, et Hebraei Grammatici, in quibus nominatim sunt Petrus Martinus et Franciscus Junius.”⁸

Azonban, mint majd látni fogjuk, tételeznünk kell a hazai kombinatorikus modell egy másik komponensét is, az erasmusi variációtant. Mindaddig, ameddig a *De duplici copia verborum ac rerum* kapcsolata a keresztény kabbalista kombinatorikus spekulációkkal nem tisztázott, jogos e megkülönböztetés.⁹

Korábbi tanulmányomban Alsted Gyulafehérvárott 1634-ben kiadott *Rudimenta linguae latinae* című, alapfokú grammatikájának *Lectio* című alfejezetével kapcsolatban olyan kombinatorikus lexikalizációs modellekről írtam, amelyek a betűk összes lehetséges szótag- és szóképző kombinációját táblázatokkal illusztrálják. Elemzésemben kimutattam, hogy az ábécé három alapbetűből való levezetése kapcsolatban állhat héber grammatikai forrásokkal, illetve magával a kabbala nyelvszemléletével is. Úgy tűnik, hogy ez, illetve a lexikalizációban is szerepet játszó paronomázikus rendezés Alsted saját invenciója volt, már ami a keresztény nyelvtanírókat illeti. A lectio kombinatorikus táblázatai azonban sok esetben másutt is feltűnnek. Balázs János szerint ebben nincs is semmi meglepő, hiszen ezek a kombinatorikus eljárások triviálisan adódnak, és már a görög grammatikákban is találkozhatunk velük.¹⁰ Ha el is fogadjuk Balázs álláspontját, ismerve a 16–17. század megnövekedett érdeklődését a kombinatorika iránt, mindenféle-képpen tovább kell gondolkodnunk a kérdésen.

Alsted grammatikájának elemzése után elsőként Bornemisza Péternél találok a betűket szótagokká, szavakká rendező (kombinatorikus) táblázatokkal. Szende Aladár közli Bornemisza a *Négy könyvecske a Keresztényi Hitnek Tudományáról* című könyve elején található, „kitsin Gyeremtskeknek” szánt katekizmus elé beillesztett írás-olvasás-tanítását (*Az magyar írás olvasásnak módjáról*), amikor arról érvel, hogy a 16. században a magyar grammatika még nem leíró (deskriptív), hanem előíró (preskriptív), illetve oktató célú műfaj: „Oktató cél szolgálatában állnak az írás-olvasástanító munkák. Sajátosan a reformáció korának szülöttei ezek; t. i. Isten szavát akarták velük közelebb hozni a paraszti emberhez. Németországban nagyobb számmal jelentek meg az úgynevezett »Lesekünste«. A humanista nyelvtan megfelelő fejezete szolgált a mű alapjául. Beosztá-

⁸ J. H. ALSTED, *Compendium grammaticae Latinae Mauritio-Philippo-Ramae...*, Herborn, 1613, 29. Bibl. doc. Székelyudvarhely, 6822.

⁹ Erasmus és a keresztény kabbala kapcsolatáról: Werner L. GUNDERSHEIMER, *Erasmus, Humanism and the Christian Cabala*, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, 26(1963), 38–52.

¹⁰ BALÁZS János, *Hermész nyomában: A magyar nyelvölcselet alapkérdései*. Bp., 1987, 290.

sa ez volt: 1. Bevezetés. 2. Az ábécé betűi. 3. Mássalhangzók. 4. Kettőshangzók. 5. Szótagok. 6. Rövidítések. 7. Számok. 8. Kiskaté vagy néhány imádság.”¹¹

Szende a Bornemisza-lectio vélhető forrásaként Sylvester grammatikáját említi meg: „Lehetséges, hogy rokon Sylvester nyelvтанának első részével. Sylvester is »in usum puerorum« ír, de ez nála bizonyára csak ürügy. Különben tisztán tudományos igényű munka. Esetleges rokonságra utal az is, hogy Bornemisza is »szótevé« betűnek mondja a magánhangzókat, mint Sylvester, és »mássalzengő« betűknek mondják a mássalhangzókat mind a ketten.”¹²

A legtöbb korabeli grammatika (Sylvester, Molnár Gergely, Dévai Bíró, Szenci Molnár, Geleji Katona, Komáromi Csipkés, Ramus, Melanchthon, Heltai) vizsgálata után kijelenthetjük, hogy a Bornemisznál található táblázatos struktúra csak Sylvesternél, illetve Heltai Gáspár Luther-kivonatában, *A keresztyéni tudomannac fundamentoma...* című könyvében fordul elő.¹³ Ez utóbbi azonban szintén később íródott, mint Sylvester grammatikája. Az írás-olvasástanítások nagy részében ily módon nem találhatóak kombinatorikus táblázatok, így például a Szende által is említett Dévai Bíró Mátyás ortográfiajában sem. Feltételezem tehát, hogy a protestáns katekizmusok lectióin belül megkülönböztethető egy olyan csoport, amely a „morfológiai elemzés héber módszerével” (Hebrew method of morphological analysis) tart rokonságot.¹⁴ Alsted rudimentája esetében ez világos. Az egyik leghíresebb Lesekunst-író, Alsted egyik fontos forrása, és Szenci Molnár Albert révén a magyar kultúrtörténet szempontjából is igen rangos figura, Elias Hutter hebraista volt, grammatikai tevékenységének a kabbalával fenntartott rokonságára már utaltam a gyulafehérvári rudimentáról szóló tanulmányomban.¹⁵ A mi szempontunkból különleges jelentősége van azonban annak, hogy maga Sylvester János is hebraista

¹¹ BORNEMISZA Péter, *Negy könyvetske a keresztyeni hitnek tvdomanyarol...*, Sempten, 1577 (RMNy 396); SZENDE Aladár, *A XVI. század nyelvszemlélete*, Bp., 1938, 49–52, 49.

¹² *Uo.*, 51–56.

¹³ SYLVESTER János, *Gram(m)atica Hungarolatina in usum pueroru(m)...*, Sárvár, 1539 (RMNy 39); [DÉVAI BÍRÓ Mátyás], *Orthographia Vngarica...*, Krakkó, 1549 (RMNy 77); PHILIPP MELANCHTHON, *Grammatica latina*, Kolozsvár, 1556 (RMNy 135); MOLNÁR Gergely, *Elementa grammaticae Latinae...*, ed. ALVINCI Péter, Debrecen, 1602 (RMNy 887); SZENCI MOLNÁR Albert, *Novae grammaticae Ungaricae...*, Hanau, 1610 (RMNy 995); PETRUS RAMUS, *Grammatica latina...*, Lőcse, 1622 (RMNy 1276, 1277); [HELTAI Gáspár transl.]: *A keresztyéni tvdomannac fundamentoma (...) A magyar oluasasanac módgyáual egyetembe. A gyermetskéknek es az egyéb együgyü keresztyeneknek épülésére*, Kolozsvár, 1553 (RMNy 101). A grammatikák többsége megtalálható: TOLDY Ferenc, *Corpus grammaticorum linguae Hungaricae veterum*, Pest, 1866; illetve Eötvös Loránd *Tudományegyetem: Fontes ad Historiam Linguarum Populorumque Uraliensium*, 4. Bp., 1977; Sylvester és Szenci grammatikáit a bloomingtoni Indiana Egyetem *Uralic and Altaic Series* 55. és 98. számában is megtalálhatjuk.

¹⁴ *History of the Study of Historical Syntax = Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft (HSK)*, Bd. 9.2, *Syntax*, Hrsg. J. JACOBS, A. v. STECHOW, W. STERNEFELD, T. VENNEMANN, New York–Berlin, 1995, 1138–1139; W. Keith PERCIVAL, *The reception of Hebrew in sixteenth-century Europe: the impact of the Cabbala = The History of Linguistics in Spain*, ed. Antonio QUILLIS, Hans-J. NIEDERERE, Amsterdam, 1986, 21–38; *Uő., Renaissance linguistics: the old and new = Studies in the History of Western Linguistics, in honour of R. H. Robins*, ed. Theodora BYNON, F. R. PALMER, Cambridge, 1986.

¹⁵ SZENTPÉTERI, *i. m.*, 443–444.

volt, mégpedig a bécsi egyetem hébertanáráként.¹⁶ Balázs János Sylvesterről írott könyvében osztrák szakirodalomra hivatkozva a következőképp jelöli meg a bécsi héber tananyagot: „Az egyetemi határozatok szerint a Grammaticus Hebraeusnak Moshe Kimchi vagy Helias Levita Grammaticáját, Capnio (= Reuchlin) Rudimentáját, az ún. Grammatica Completensist s más egyéb hasonló régi jó héber grammatikai műveket kellett tanítania. Ezenkívül feladata volt az Ótestamentum egyes részeinek interpretálása is.”¹⁷

Sylvester grammatikájával kapcsolatban, a hangzók rendszerezésekor az RMNy is héber hatásról ír: „a hangzók rendszerezésénél pedig Johann Reuchlin héber nyelvtana lehettek mintái.”¹⁸ Mint ahogyan korábban már utaltam rá, a szavak tövekre és affixumokra (pre- és szuffixumokra) bontása az európai grammatikákban héber, kabbalista hagyományokra megy vissza, a módszer például az 13. századi David Kimhi *Széfer mikhlol* című grammatikájában is alapvető.¹⁹ A héber morfológiát olyan művek honosították meg a keresztény értelmiség körében, mint például Reuchlin már említett *De rudimentis Hebraicis* című könyve 1506-ból vagy Theodor (Buchmann) Bibliander *De ratione communi omnium linguarum et literarum commentarius* 1548-ból. Feltehetjük tehát, hogy Sylvester nem csak a magyar hangzók rendszerezésekor, azok írás- és ejtés-módjának clemzésekor, s nem csak a személyragoknak a személyes névmásokkal való egyezéséről szóló fejezetekben, hanem a morfológiát (szótagok, szavak stb. felépülését) tekintve is héber forrásokra alapozott, mégpedig olyanokra, amelyekből ő maga a bécsi egyetemen tanított.

Balázs a *Syntaxis ornatáról* szóló tanulmányában utal arra is, hogy Sylvester fordítói programja feltételezhetően kapcsolatot tartott fenn a már említett erasmusi variációval is.²⁰

A kombinatorikus szónoklattannak, a *cyclognomonica oratoriának* ezúttal nem Alsted hazánkban nagy hatású enciklopédiáiban található változatairól lesz szó, hanem Piscator

¹⁶ BALÁZS János, *Sylvester János és kora*, Bp., 1958, 331–332, 334–336; Uő., *A nyelvtanirodalom alapjai és a magyar nyelvtanirodalom kezdetei*, kandidátusi értekezés, Bp., 1958, II, 68–235. Lásd még DÁN Róbert írásait: *Sylvester és a „lingua primigenia” = D. R., Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Bp., 1973, 37–46 (Humanizmus és Reformáció, 2); Uő., *Sylvester János héber betűi és forrásai*, MKsz, 85(1969), 163–168; Uő., *Sylvester Újszövetségének nyomdai és filológiai hátteréhez*, MKsz, 89(1973), 335–359.

¹⁷ BALÁZS, *Sylvester...*, i. m., 336. A hivatkozott forrás: Joseph ASCHBACH, *Geschichte der Wiener Universität*, I–III, Bécs, 1865–1877; W. HARTL, K. SCHIRAU, *Nachträge zum III. Bd.*, Bécs, 1893, III, 46. A *Grammatica Hungarolatina* héber forrásairól: BALÁZS, *Sylvester...*, i. m., 235–236.

¹⁸ RMNy I, 102.

¹⁹ Alsted egy posztumusz művének tanúsága szerint közvetlenül is ismerte Kimhi e könyvét: *Turris Babel Judaeorum...*, Herbom, 1639, 928–1106; hivatkozás a *Zohára*: 928, Kimhi könyvére: 937. Magam a Marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár és az OSZK XII. Polem. 2704. jelzetű példányaikat használtam.

²⁰ Nádasdy Tamáshoz Bécsből, Szegeci Lajos zsolttárfordításáról írott levelében idézi saját maga készítette fordítói kézikönyvének sorait: „Una eademque vox juxta varium orationis genus varie etiam interpretari debet.” BALÁZS, i. m., 590. Sylvester Erasmus-műről való – Balázs által feltételezett – tájékozottságáról: *uo.*, 582, 588–593, és főként 589–590. Balázs Rimayt is kapcsolatba hozza Erasmus variációjával: „Úgy tudom, eddig még senkinek sem tűnt föl, hogy Rimay János 1629. május 25-én I. Rákóczi Györgyhez intézett levelének retorikai jellegű észrevételei, amelyek költészetének megértését is nagymértékben segítik, szinte közvetlenül ugyanezekhez a XVI. századi nézetekhez kapcsolódnak.” *Uo.*, 593.

Rudimenta oratoriae című kompendiumában 1649-ben, Váradon – gyakorlatilag változatlanul – újra kiadott verziójáról.²¹ Tarnai Andor a Piscator-mű célközönségéről és népszerűségéről a következőképp vélekedik: „...Piscator egész Erdélynek szánta a *Rudimenta oratoriae*-t, és nemcsak papi hivatásra, hanem jogásznak, világi hivatalra készülő diákokra is gondolt, mert a *genus iudicialé*t elég részletesen taglalta benne.”²² Bán Imre alapvető irodalomelmélet-történeti monográfiájában pedig így ír: „Gyulafehérvári, nagyváradi és debreceni kiadásai sorakoznak egymás után, jelölül annak, hogy a kelet-magyarországi református oktatás kedvelt segédeszközei voltak.”²³ Bartók István is hangsúlyozza, hogy a „magyar iskolák számára kiadott retorikai tankönyvek közül a legtöbb kiadást Piscator és Buzinkai Mihály kompendiumai érték meg, mégpedig nemcsak a gyulafehérvári, illetve sárospataki diákok használatára.”²⁴ Mindezeket figyelembe véve még akkor is számolnunk kell a kombinatorikus szónoklattan bizonyos, egyelőre a kutatás által fel nem fedett recepciójával, ha tudjuk, hogy az őt, ma ismert *Rudimenta oratoriae*-kiadás közül mindössze az 1649-esbe került be a *cyclognomonica oratoria*.

²¹ A módszer lényegét nem érintő, apró változtatások például, hogy nem derül ki egyértelműen Alsted szerzősége, hiányzik a forrásokat felvonultató bekezdés stb. A *cyclognomonica oratoria* az 1620-as és az 1630-as enciklopédiában: J. H. ALSTED, *Septem artes liberales*, Herborn, 1620, 633–641, OSZK 610.564 (a *Septem... a Cursus philosophici encyclopaediae* első hét könyvét tartalmazza); Uő., *Encyclopaedia... i. m.*, 476–479. Az utóbbi olvasottságára jó példa lehet az a székelyudvarhelyi példány (Bibl. Doc. Székelyudvarhely, 5584), melyet tulajdonosa végigjegyzetelt, beleértve a kombinatorikus szónoklattant is, vagy Apáczai Csere János esete, aki – mint tudjuk – nagy buzgalmában lemásolta az enciklopédiát egészen a zenéig, így tehát a *cyclognomonica oratoriát* is kiírta: „a szorgalom dühe oly lázba hozott, hogy megragadtam Alstedius nagy Enciklopédiáját, és a hexiológiától kezdve egészen a zenéig minden tantételét leírtam...” (APÁCZAI CSERE JÁNOS, *Magyar Encyclopaedia*, kiad. SZIGETI József, Bukarest, 1977, 76.) A *Rudimenta oratoriae* kiadásairól: az RMNy csoport nemrég fedezett fel egy 1639-es, gyulafehérvári editio princepszet (RMNy 1766), ebben nem olvasható a kombinatorikus retorika. A következő, 1645-ös kiadás ennek változatlan utányomása. Bod Péter egyháztörténetében azt állítja, hogy a *cyclognomonica oratoria* már az 1645-ös kiadásban (RMK II, 658) is benne volt, ám ezt a forráskutatás nem erősítette meg; igaz, az OSZK mikrofilmje (FM2/1068) a sérült gyulafehérvári példányról készült, de sem a cím, sem pedig a könyv utolsó oldala – örszö hiányában – nem utal arra, hogy már ebben a kiadásban is lett volna valaminő verziója a *cyclognomonica oratoriának*. („M. Philippus Ludovicus Piscator... anno 1645 edidit Rudimenta Rhetoricae in usum scholae Albensis, eodem anno Rudimenta Oratoriae, cui adjunxit Cyclognomonicam Oratoriam, dedit varias etiam Manuductiones pro puerorum institutione.” BOD PÉTER, *Historia Hungarorum Ecclesiastica*, cds. RAUMENHOPIUS et J. J. PRINS, Leiden, 1890, tom. II, lib. III, cap. 19, § 12, 445.) A kombinatorikus retorika első hazai kiadása ezzel szemben az 1649-es rudimentában bizonyíthatóan megtalálható: Ph. L. PISCATOR, *Rudimenta Oratoriae, In usum Illustris Scholae Albensis. Praefixae sunt Tabulae methodum huius Libelli indicantes. Accessit item ad finem Cyclognomonica Oratoria, Studiosae Juventuti apprimè utilis et iucunda*, Várad, (Szenci Kertész Ábrahám), 1649 (RMK II, 718). Hogy az 1648-ban Heidelbergbe távozó Piscator részes volt-e még a döntésben, hogy Alsted művét tankönyvéhez csatolták vagy sem, egyelőre nem tudható, így őt vagy a kiadót, Szenci Kertész Ábrahámot kell az ötlet érdemi szerzőjeként számon tartanunk. A további két debreceni kiadásban (1662–1675 k., RMK II, 2033; 1703, RMK II, 2150) nincs benne a kombinatorikus retorika.

²² TARNAI Andor, *A váradai Orator extemporaneus = Klaniczay-emlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, Bp., 1994, 365, vö. még 375–376.

²³ BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., 1971, 46.

²⁴ BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., 1998, 117.

Mivel a későbbi, debreceni kiadásokból szemlátomást hiányzik ez a rövid zárószöveg, leszögezzük, hogy a kombinatorikus szónoklattan kiadása kísérlet maradt csupán, ám e kísérlet ugyanakkor hozzátétőleg ezer példányban jelent meg!²⁵

II. A szónoklattan „körkörös módszere”

Lullus azt ígéri az *Ars brevis* elején, hogy segítségével minden lehetséges kérdésre választ találunk majd: „Subjectum huius artis est respondere de omnibus quaestionibus...”²⁶ Alsted a *Clavis*ban pedig így nyilatkozik: „Eius institutum fuit, concinnare artem generalem [értsd ars magna generalis Lulliana], cuius ope possemus disserere de OMNI SCIBILI.”²⁷

A 16. századi lullisták az ars Lullianát „panszofikus diszkurzív tudományként” kezelték.²⁸ Alsted ugyanehhez az interpretációs hagyományhoz kapcsolódik, mind akkor, amikor a tudományok rendszerezésének alapelvevé teszi az arst, mind pedig később, amikor már „korlátozottabb” érvényben nyilatkozik róla, s főként a szónoklattanban tartja fontosnak.²⁹ Az 1630-as enciklopédia ars Lullianát ismertető fejezete a módszer hasznát három pontban jelöli meg: „In genere haec ars est utilis ad tria. 1. ad sermonem de quacunq[ue] re instituendum, et orationem amplificandam. 2. ad quaestiones invenendas. 3. ad quaestiones dissolvendas, adeoque ad conclusiones probandas.”³⁰ Az enciklopédia logikatörténetében pedig a következőket írja Alsted az arsról: „Ad illos quod attinet, qui dicuntur Lullistae, illorum Logica mihi post diligentem et diuturnam hac super re meditationem ad Oratoriam pertinere videtur: qua de re infra in methodo Oratoriae.”³¹

Alsted itt utal vissza az enciklopédia most tárgyalandó kombinatorikus szónoklattánára, a *cyclognomonica oratoriára*. A metaforában, melyben a tudományok világa (orbis disciplinarum) az univerzummal kapcsolódik össze (lásd tabula 1.), a szónoklattanról ezt olvashatjuk: „legyen a copiát szerző Szónoklattan olyan, mint a termékeny Vénusz”

²⁵ Talán hasonló sorsra juthatott ez a retorikai eszköz is, mint Alsted a latin rudimentához frott nagyobbik mnemotechnikai szótára, amely lévén túl nagy s így nehézkes a tanulók számára, végül önállóan kellett hogy megjelenjen (*Latium in nuce...*), lásd erről részletesebben SZENTPÉTERI, *i. m.*, 453. A példányszám becslése a meglévő példányok számát s a 8° méretű könyvek szokásos pusztulási mértékét figyelembe véve Heltai Jánostól származik, segítségéért köszönettel tartozom.

²⁶ LULLUS, *Opera...*, *i. m.*, 1.

²⁷ J. H. ALSTED, *Clavis Artis Lullianae*, Strassburg, 1609, 20, OSZK Opp. 461. A Zetzner-kolligátummal egybe kötve.

²⁸ Bonner Johnstontól kölcsönzi a fordulatot. Vö. Anthony BONNER, *Llull's Influence: Lullism = Doctor Illuminatus: A Ramon Llull Reader*, Princeton, 1993, 65; Mark D. JOHNSON, *The Semblance of Significance: Language and Exemplarism in the „Art” of Ramon Llull*, PhD Diss., Johns Hopkins University, 1978.

²⁹ Alsted lullista tudományrendszerezéséről: Wilhelm SCHMIDT-BIGGEMANN, *Lullismus: Die Grundlage der Wissenschaften Lexikalisch = W. Sch.-B., Topica universalis: Eine Modellgeschichte humanistischer und barocker Wissenschaft*, Hamburg, 1983, 107–113 (Paradeigmata, 1).

³⁰ ALSTED, *Encyclopaedia...*, *i. m.*, 2332.

³¹ *Uo.*, 2021.

(sit... Oratoria tanquam foecunda Venus, suppeditans copiam). Az enciklopédia fejezetében pedig a *Praecepta* így szól: „A Szónoklattan a bőséges beszéd tudománya” (Oratoria est ars copiose dicendi: seu, est institutio eloquentia). Nem véletlen tehát, hogy a retorikai *cyclognomonica* az *Oratoria* invencióról szóló alfejezetének végére kerül, hiszen a módszer topikus retorika, sőt mint majd látni fogjuk, egyetemes topika (topica universalis).

Alsted a *cyclognom(on)ica* terminust Cornelius Gemma Frisiustól veszi át. Antwerpenben, 1569-ben Christophorus Plantin nyomdájából került ki Gemma *De arte Cyclognomonica* című könyve, mely a lullizmus, a kabbala, a hermetizmus és a mnemotechnika sajátos egyvelege, és Alsted bevallott forrása mind a *cyclognomonica*, mind pedig annak szónoklattani alkalmazása esetében is. Walter Michel szerint azonban Alsted nem közvetlen forrásból, hanem Antonio Possevino *Bibliotheca Selectá*jának megfelelő fejezete alapján dolgozott.³² Gemma Hippokratész, Galénosz, Platón és Arisztotelész filozófiáját kívánta egységesíteni egy olyan „körkörös módszerben” (methodus circularis), amely minden tudomány igényeit ki tudja elégíteni, és más módszereknél kényelmesebb utat nyit meg a tudás egységesítése és megszerzése előtt (via compendiosa). Gemma módszere is a neoplatonikus elvre épít, amely szerint az emberi értelem a kozmoszsal harmonizál, így az ő enciklopédiája is világtükör (speculum mundi). Akárcsak Alsted műve, amelyben a tudományok körei az égitestek szféráival harmonizálnak (tabula 1.).³³

Alstednél a *cyclognomonica* terminus – tudomásom szerint – először az 1620-as enciklopédiában (*Cursus philosophici encyclopaedia*, Herborn) tűnt fel. Mégpedig az *Oratoria* fejezetében, hiszen lullista retorikáját nevezi itt *cyclognomonica oratoriának*. 1630-ban a szónoklattani alkalmazás mellett – általánosabb értelemben – az elegendő tudományok (farragines disciplinarum) szekciójában is megtaláljuk, olyan tudományok társaságában, mint az alkímia, a kabbala, a mágia és az automatapoetica, amely az automaták elkészítését tanítja.³⁴

A *cyclognomonica* olyan tudomány, amely dialektikus vagy didaktikus tárcsák segítségével (beneficio circulatorum dialecticorum, seu didacticorum) teszi lehetővé, hogy bármilyen tudnivalóról helyesen beszélhessük, értekezhessünk (ars bene disserendi de quovis scibili).³⁵ Ez jól harmonizál azzal a fentebb idézett definícióval, amelyet Alsted már a *Clavis*ban is leírt az ars Lullianáról: „melynek segítségével minden tudnivalóról tudunk értekezni”. A *cyclognomonicának* két fő formája van: a verbális a filológiai tár-

³² Lásd a 7. jegyzetet.

³³ Cornelius GEMMA, *De arte cyclognomonica toni III doctrinam ordinum universam, unaque philosophiam Hippocratis Platonis Galeni et Aristotelis in unius communissimae et circularis methodi speciem referentes, quae per animorum triplex orbes ad sphaerae caelestis similitudinem fabricatos, non medicinae tantum arcana pandit mysteria, sed et inveniendis constituendisque artibus ac scientiis caeteris viam compendiosam patefacit*, Antwerpen, (Christophorus Plantinus), 1569, OSZK Ant. 1329 (kiemelések tőlem – Sz. M.).

³⁴ *Encyclopaediae Lib. XXXV. Sectio Decimaseptima. In qua delineatur Cyclognomonica, et inprimis ars Lulliana* = ALSTED, *Encyclopaedia...*, i. m., 2328–2337.

³⁵ „Cyclognomonica est ars bene disserendi de quovis scibili, beneficio circulatorum dialecticorum, seu didacticorum.” ALSTED, *Encyclopaedia...*, i. m., 2328.

Tabula 1.
Az enciklopédia mint világtükör

<i>Coelum liberalium doctrinarum (1613)</i> ³⁶	<i>Coelum artium liberalium (1620)</i>	<i>Coelum philologiae (1630)</i>	<i>Coelum philosophiae practicae (1630)</i>
			Metaphysica – Primum mobile
			Pneumatica – Coelum crystallinum
			Physica – Firmamentum
	Lexica – Saturnus	Lexica – Saturnus	Arithmetica – Saturnus
	Grammatica – Jupiter	Grammatica – Jupiter	Geometria – Jupiter
	Rhetorica – Mars	Rhetorica – Mars	Cosmographia – Mars
Metaphysica – Sol	Logica – Sol	Logica – Sol	Uranometria – Sol
	Oratoria – Venus	Oratoria – Venus	Geographia – Venus
	Poetica – Mercur	Poetica – Mercur	Optica – Mercur
Logica – Luna	Mnemonica – Luna	Historica – Luna	Musica – Luna

„Hoc itaque nobis curae erit in hac nostra isagoge; quam comparare solemus cum heptazodio illo planetarum, ita ut lexica sit veluti Saturnus, planeta ordine primus et tardissimi motus: grammatica instar Jovis, planaetae blandi: Rhetorica veluti Mars, propter fulmina orationis, quae tradit: Logica instar Solis, ob singularem utilitatem, quam experiuntur omnes facultates, Oratoria tanquam foecunda Venus, suppeditans copiam: Poetica instar Mercurii, propter varietatem, quae requiritur in poesi: et denique; Mnemonica similis Lunae, propter ubertatem. Atque; hi sunt septem illi planetarum orbes, per quos stellae fixae, id est scientiae in philosophia theoretica, et prudentiae in practica, suas vires exserunt in universa vita.” (*Septem artes liberales...*, Herborn, 1620)

„Septem artes liberales, quae tanquam septem planetae discurrunt in orbem disciplinarum...” (*Encyclopaedia...*, Herborn, 1630)

csákkal (circuli philologici) és a reális a pragmatikusokkal (circuli pragmatici). Ebben a struktúrában Lullus eredeti módszere a kései Alsted szerint lényegében *cyclognomonica realis*. Számunkra azonban most a filológiai változat (*cyclognomonica verbalis*) fontosabb, amely az enciklopédia ars copiae verborum-fejezetében található mint a „szöbbség tudományának” hatodik módszere. Ez a *variatio cyclognomonica*, amely filológiai-metafizikai (vagy -logikai) tárcsák elkészítését tanítja, melyeknek forgatásából születik a szöbbség művészete (*variatio cyclognomonica, quae conficit circulos philologico-metaphysicos vel logicos, et ex illorum revolutione deducit artificium copiae verborum*).³⁷ Alsted azt állítja, hogy elsőként Giordano Bruno tanította ezt a művészetet (primus, qui hoc artificium tradidit, est Jordanus Brunus), s egy rövid ismertető után arra inti olvasóját, hogy részletesebben a saját maga által kiadott *Artificium perorandi* című

³⁶ ALSTED, *Meta[physica] tribus libris tractata; Per Praecepta methodica: Theoremata selecta: et Commentariola dilucida. Omnia inferioribus disciplinis constituendis et percipiendis viam compendiarum patefaciunt*, 5. ed., Herborn, 1631, 5–8, OSZK 325.354. Az editio princeps 1613-as. Vö. még L. E. LOEMKER, *Leibniz and the Herborn Encyclopedists*, *Journal of the History of Ideas*, 22(1961), 326.

³⁷ *Uo.*, 2338.

Bruno-könyvben nézzen utána a módszernek (Sed videris hac de re Artificium perorandi autore Jordano Bruno, a nobis publicatum). A szöbbség tudományának előző öt változata a (variatio) lexica, a variatio grammatica, a variatio logica, a variatio rhetorica és a variatio poetica. Ebből a fejezetből úgy tűnik, hogy ezek a módszerek itt, szemben a hatodikkal (tehát a fentebbi variatio cyclognomoniacával) nem circulusok segítségével bővítik alkalmazójuk szó- és gondolatkincsét.

Az 1630-as enciklopédiában azonban olvasható a *cyclognomonica oratoria* 1620-as változatának módosítatlan utánnomása is, amelyben viszont az első kör – a Circulus primus pro Copia verborum – ugyancsak a fenti filológiai variációkra támaszkodik, amellet, hogy egyéb, például metafizikai fogalmakat is kombinál, és tartalmaz több brunói ábécét (alphabeta peculiaria) is. Hogy megértsük ezt a látszólagos ellentmondást, és az alstedi enciklopédia egészének „összekuszált hierarchiájával” kapcsolatban is M. C. Escher képeire és Hofstadter idevágó értelmezéseire érdemes gondolni.³⁸

Quintilianus *Institutiones oratoriae* című művében a copia két formáját különböztette meg – a memória felosztásához hasonlóan –: természetes (naturalis) és mesterséges (artificialis) módszerekről ír (X,1,5–15).³⁹ Tanítványai számára a szókincs bővítésének természetes útját, híres írók könyveinek olvasását és kitűnő szónokok beszédeinek hallgatását ajánlja, és ironikus attitűddel utasítja el a mesterséges módszereket. Úgy tűnik, Alsted viszont mindkét utat tanítja, a quintilianista topika legitim módszerét, illetve a mechanikus változatot is. Ezért van tehát az, hogy a szöbbségnek kedvező filológiai variációs módszereket társcák segítségével is oktatja – mint a körkörös szónoklattan első körén vagy Bruno saját módszerében – és társcák nélkül is – mint az ars copiae verborum enciklopédia-fejezetében.

Alsted Bruno retorikájának előszavában utal arra, hogy a nolai negyedik alphabétumának kidolgozásakor lényegében Erasmus *De duplici copia verborum ac rerum*ának első könyvét rekapitulálja. Itt említi azt is, hogy a *Theatrum scholasticum*ban, a *Consilia-*

³⁸ Douglas R. HOFSTADTER, *Gödel, Escher, Bach. Egybefont Gondolatok Birodalma. Metaforikus fűga tudatra és gépekre, Lewis Carroll szellemében*, ford. LIPOVSZKI Gábor, Bp., 1999. „A »Furcsa Hurok« jelenség akkor fordul elő, ha egy hierarchikus rendszer szintjei között felfelé (vagy lefelé) mozogva váratlanul az eredeti szinten találjuk magunkat... néha az olyan rendszerek leírására, amelyekben Furcsa Hurkok fordulnak elő, az *Összekuszált Hierarchia* kifejezést használok...” I. m., 10.

³⁹ Marcus Fabius QUINTILIANUS *Institutio oratoria című művének 10 könyve*, ford. HOLUB Mátyás, Bp., 1873. „Kétségtelen, hogy mindenekelőtt mintegy kincseket kell gyűjtenie [a szónoknak], hogy aztán szükség esetén hasznukat vehesse. Ezek a kincsek a gondolatok és szavak bőségében rejlenek. Míg azonban a gondolatok minden adott esetben mások, csak ritkán közösek; a szöbbség, melyet szerzünk, valamennyire szól. Ha minden egyes gondolatra csak egyetlen kifejezés volna, kevesebb fáradsággal lehetne ezt megszerezni, mert magával a gondolattal egyszerre kínálkoznék a megfelelő kifejezés is. Mivel azonban egyik kifejezés megelőbb, (...) mint a másik: nemcsak ismernünk kell valamennyit, hanem szükséges, hogy amint a szónok emlékezetében felvonulnak, könnyen kiválaszthassa közülük a legjobbat. Ismerek olyanokat, akik valósággal betanulnak egyazon jelentésű szavakat, hogy a sok közül valamelyik könnyebben eszükbe jusson, vagy ha egyiket már használták s kevéssel utóbb újra szükség van rá, ismétlés elkerülése végett másikat vehessenek elő, mely ugyanazt legyen képes kifejezni. De ez egyrészt gyerekes eljárás és némileg hiába való fáradság, másrészt meg nem sok haszna van: mert aki ezt teszi, csak halomra gyűjti a szavakat, hogy ezek közül válogatás nélkül ragadhassa ki azt, amelyik legelőbb keze ügyébe akad.”

rius academicusban és a *Trigae canonicae*-ben ő maga is kommentálta Erasmus e variációs módszerét.⁴⁰ Lényegében ezek a feldolgozások épülnek majd be későbbi könyveibe, az *Orator*ba vagy az enciklopédia azon fejezeteibe is, amelyekre a *cyclognomonica oratoria* hivatkozik.⁴¹ Egyáltalán nem meglepő, hogy a körkörös szónoklattan Piscator-féle kiadása ugyanilyen rendszerbe ágyazódik, hiszen a *Rudimenta oratoriae* szerzője könyve megfelelő fejezetében szintén Erasmust rekapitulálta, nyilván Alsted nyomán. A felsorolt variációs modellek tehát (középkori előzményekkel) Erasmustól származnak, ám Bruno és Alsted Lullus kombinatorikus művészetének segítségével formalizálni és mechanizálni tudta mindezeket. Mai szóval azt mondhatnánk, Erasmus csak egy példatár-demót adott meg, míg a lullisták a software-t (az algoritmust és az adatbázist) is (tabula 2.).

Tabula 2.
*Formalizálás és automatizálás, dinamikus mnemotechnika*⁴²

a. input-fázis (Piscatornál impressio): a lexikonok (loci communes, praecepta stb.) memorizálása
b. kódolás: a memorizált lexikonok hozzárendelése az ars Lulliana betűihez
c. dinamikus szintaktikai processzus: a reprezentatív és a konvencionális jeleket (a betűket) kombináljuk tárcsák segítségével, eltekintünk e jelek jelentésétől, csak a jelek egymással való viszonya számít (operatív programozás, mint pl. a számítógép esetében is)
d. dekódolás: a kiadott kombinációk értelmezése

Előbb tehát meg kell tanulnunk a betűkhöz rendelt lexikonokat (az enciklopédia vagy épp Piscator kompendiumainak szabályait, fogalmait stb.), s ezután immár a betűk kombinációival gyorsabban (celeriter) tudunk mentális processzusokat végrehajtani. Lullus az *Ars brevis* olvasóját arra inti, hogy pontosan tanulja meg a hozzárendeléseket, különben nem tudja helyesen alkalmazni az arstot: „Nam per unam literam habentem multa significata (...) alphabetum oportet cordetenus scire. Aliter enim artista arte ista non

⁴⁰ J. H. ALSTED, *Theatrum Scholasticum*. Herborn, 1610, 242–244, MTA 550.126; Uő., *Consiliarius academicus et scholasticus... Accessit consilium de copia rerum et verborum, id est methodo disputandi de omni scibili*, Strassburg, 1610, a konzultált példány az 1627-es kiadás a Heidelbergi Egyetemi Könyvtárban, UBH Res. N716; Uő., *Trigae canonicae, Quarum prima est Dilucida Artis Mnemologicae... Secunda est Artis Lullianae, a Multis neglectae et nescio quo edicto proscriptae, architectura, et usus locupletissimus. Tertia est Artis Oratoriae Novum Magisterium...*, Frankfurt am Main, 1612, a wolfenbütteli példányt használtam: HAB Q 99 Helmst. 8°.

⁴¹ Lásd az *Orator*ban a permutációról és a transmutációról szóló részeket a *Mimeticán* belül (Sect. III) a *Virtus est colenda* mondat 1600-féle variációjával, illetve a variációk típus szerinti táblázatba rendezésével együtt: J. H. ALSTED, *Orator...*, Herborn, ed. tertia, 1616, 32–39, Bibl. Doc. Székelyudvarhely, 6704. Az *Orator* az Egyetemi Könyvtárban is megvan az Fc 306-os jelzeten (Herborn, 1612).

⁴² Yates összehasonlítva a klasszikus, retorikai mnemotechnikai hagyományt Lullus módszerével, többek között a következő különbségekre hívta fel a figyelmet: „Lull designates the concepts used in his art by a letter notation, which introduces an almost algebraic or scientifically abstract note into Lullism... Lull introduces movement into memory.” Frances YATES, *The Art of Memory*, London, [1966] 1992, 177–178.

poterit bene uti.”⁴³ Dame Frances Yates hívta föl a figyelmet a lullusi módszer népszerűségének egy olyan paradoxonára, amely most számunkra is fontos lehet. Lullus metódusának csodálatos hatékonyságáról, gyors megtanulhatóságáról legendák születtek, erről Alsted is ír a *Clavis* harmadik fejezetében – lényegében Skalics Pál nyomán – *Mirabiles effectus artificii Lulliani* címmel.⁴⁴ Yates azonban rámutatott egy olyan szöveghelyre az *Ars generalis ultimában*, ami ezt az „intellektuális csodaszert” (Klaniczay Tibor) erősen demisztifikálja: „Homo habens optimum intellectum et fundatum in logica et in naturalibus et diligentiam poterit istam scientiam scire duobus mensibus, uno mense pro theoretica et altero pro practica.”⁴⁵ Az artista sokkal gyorsabban dolgozik tehát, mint a logikus, de mielőtt az ars használatához kezdene, már jól képzettnek kell lennie a hagyományos logikában és a természettudományokban (naturalia) is. Ezután valóban két hónap alatt meg lehet tanulni Lullus módszerét. Az ars ebből a szempontból is inkább úgy működik, mint egy számítógép, nem gondolkodik helyettünk, de felgyorsítja a munkafolyamatainkat.⁴⁶ Ahhoz tehát, hogy artisták legyünk, meg kell tanulnunk a középkori curriculumot, Alsted esetében pedig az „egyetemes közhelykönyvtár” (bibliotheca universalis locorum communium), azaz a teljes enciklopédiát, Piscator esetében pedig legalább a *Rudimenta oratoriae* szabályait (igaz, abban az esetben, ha valóban hatékonyan akar dolgozni, ezen *cyclognomonica oratoria*-verzió alkalmazója sem kerülheti meg Alsted impozáns művét).⁴⁷ Hogy ez mennyire nem képtelenség, mutatja a következő idézet is: „Annak pedig, hogy szilárd műveltséghez jussunk, nincs hasznosabb módja, előnyösebb útja, mint az, hogy minden dologról rövid vázlatot állítsunk össze, és minden tudomány rövid összefoglalását emlékezetünkbe vessük” – idézi Johann Heinrich Bisterfeldet Apáczai, enciklopédiájának előszavában.⁴⁸ Erre utalhat az is, hogy Alsted a szónoklattan körkörös módszerével mintegy megkoronázza mindazt, amit addig az invencióról leírt (quam [értsd inventio argumentorum oratoriorum] exornabimus insigni coronide Cyclognomonica).⁴⁹ S ugyanezt sejteti Piscator szerkesztői eljárása is, amikor Alsted kombinatorikus szónoklattanát compendiumának végére helyezi⁵⁰ (tabula 3.).

⁴³ LULLUS, *Opera...*, i. m., 1.

⁴⁴ ALSTED, *Clavis...*, i. m., 14.

⁴⁵ Vö. Frances YATES, *The Art of Ramon Lull* = F. Y., *Lull and Bruno*, London, 1982, 58–59 (Collected Essays, 1). Yates a Zetzner-kolligátumból idézi Lullust, i. m., 663.

⁴⁶ L. THORNDIKE, *History of Magic and Experimental Science*, New York, 1934, II, 865.

⁴⁷ A „bibliotheca universalis locorum communium” kifejezés a *Panacea philosophica*-ból való, vö. J. H. ALSTED, *Panacea philosophica, id est facilis, nova et accurata Methodus docendi et discendi universam Encyclopaediam... Accessit ejus Criticus de Infinito harmonico Philosophiae Aristotelicae, Lullianae et Rameae*, Herborn, 1610. Idézi SCHMIDT-BIGGEMANN, i. m., 111. E fontos, korai panszofista mű hazai, ritka példánya jelenleg kallódik a Budapesti Egyetemi Könyvtárban, Eb. 2084, Johannes Gigas *Enchiridion sphaericum*ával és Bartholomaeus Keckermann *Sententiae metaphysicae*-jával egybekötve.

⁴⁸ APÁCZAI CSERE János, *Magyar Encyclopaedia*, kiad. SZIGETI József, Bukarest, 1977, 75–76.

⁴⁹ ALSTED, *Encyclopaedia*, i. m., 476.

⁵⁰ A Piscator-kompendium lényegében világosabb struktúrába helyezi a *cyclognomonica oratoriát*. Míg Alstednél a kombinatorikus retorika tulajdonképpen enciklopédia az enciklopédiában, vagyis logikái „hurokban” van, addig a Piscator-könyvben egyértelműen a megtanulandó szabálygyűjtemény után található: a szerkesztő „kibontja” a Möbius-szalagot és a tanulók számára érthetőbb lineáris szerkesztés elvét követi.

Tabula 3.
A Rudimenta oratoriae 1649. évi kiadásának szerkezete

I. Erasmus variációtana

Tabula adumbrans Oratoriae methodum [részlet]

I. 1. Oratoriae considerari debet:

Thema: illiusque Reductio et Constitutio

Tractatio thematis: ratione

Rerum: absolvitur

Inventione.

Dispositione.

Verborum: Elocutione; quae constat

Amplificatione, seu copia verborum. [↓ I. 2.]

Exornatione, sive ornatu.

Rerum et verborum simul; absolvitur

Impressione: dicitur Memoria. [Input]

Expressione: dicitur Promulgatio. [Output]

Voce: dicitur Pronunciatio.

Gestu corporis: dicitur Actio.

I. 2. Amplificatione verballi: seu copia verborum.

Additione epithetorum

Multiplicatione, quae sit

Congerie

Pleonasmo

Expositione

Permutatione (Cap. XIX. De copia verborum, 42–44.)

Lexica

Grammatica

Rhetorica

Logica

II. Alsted kombinatorikus szónoklattana a mű végéhez csatolva, 14 lapon

Hét tárcsa van a *cyclognomonica oratoriában* a következőképp: az első a *szöbőség*, a második a *lullusi szubjektumok*, a harmadik a *lullusi abszolút prédikátumok*, a negyedik a *lullusi relatív prédikátumok*, az ötödik a *kérdések*, a hatodik a *teológia*, a hetedik pedig a *kevert témák* számára.⁵¹ A *cyclognomonica* első circulusáról később még részletesen is szólunk. A második, a harmadik és a negyedik circulusok kis változtatásokkal ugyan, de megegyeznek azokkal a körökkel, amelyeket Alsted a *Trigae canonicae Tabula generalis adumbrans Alphabetum artis, et singulos circulos* című ábráján megjelölt. A kérdések circulusát azonban a lullusi kérdések mellett számos más kérdéscsoporttal is kiegészítette, ennek ellenére mindezen circulusok lényegében a korai Alsted Lullus-interpretációját követik.

⁵¹ Lévén az *ars Lulliana* önmagában is bonyolult rendszer, a következők megértéséhez némi előtanulmányra van szükség. Anélkül, hogy a Lullus-szakirodalom végeláthatatlan labirintusába kalauzolnám az olvasót, javaslom, hogy olvassa el a legfrissebb magyar nyelvű tanulmányt LÁNG Benedek tollából: *Raimundus Lullus és az Ars Magna*, Magyar Filozófiai Szemle, 1997/1–2, 187–216.

Lássuk immár a körök használatát (usus)! A második „a szemünk elé tárja a dolgok egyetemességét, ami nem más, mint a tíz kategória kiterjedése” (nobis ponit ob oculos universitatem rerum, nihilque est aliud quam extensio decem praedicamentorum). Ez a tíz kategória többé-kevésbé megegyezik a lullusi szubjektumokkal: B. Deus, C. Angelus, D. Coelum, E. Homo, F. Creaturae sentientes, G. Creaturae vegetabiles, H. Creaturae, quae habent tantum essentiam, I. Novem praedicamenta accidentis, K. Virtutes et vitia. „Bármilyen témáról beszélénk is, amazokat erre a circulusra kívánatos visszavezetni (si disserendum sit de aliquo themate, illud oportet ad hunc circulum reducere). (...) A verbális és a reális bővítés a következőből áll (amplificatio verbalis et realis hunc sumitur): az Isten szóhoz [például] ilyesféle körülírások adódhatnak a B betűből (pro hac voce Deus potes ex litera B ponere huiusmodi periphrasin): A legfőbb istenség – egy lényegben és három személyben – az, aki az eget, a földet és mindeneket, akik bennük laknak, megteremtett (Summum illud numen, unum essentia, et trinum personis, quod creavit coelum, terram, et omnia quae in iis sunt).” Hogy világosabb legyen a példa: a lullusi szubjektumok közül az első az Isten, betűje tehát a B. Mivel a második tárcsa használatakor mindig három különböző fogalom rendelhető egy betűhöz (lévén ez a tárcsa három koncentrikus körből felépülő), a következő fogalmakat kell megtanulnia az artistanak: 1. Essentia, 2. Persona, 3. Actio. Így tehát az Isten egylényegű (essentia), de három személyben (persona), cselekedete (actio) pedig maga a teremtés.

A következő tárcsa is lényegében megegyezik a Lulluséval, a rajta található abszolút prédikátumok a következők: B. Bonitas, C. Magnitudo, D. Duratio, E. Potestas, F. Cognitiono, G. Voluntas, H. Virtus, I. Veritas, K. Gloria. Alsted a tárcsa használatáról így ír: „(...) A szavak és dolgok bőségének kedvez (facit ad copiam verborum et rerum). Ezek a terminusok ugyanis (hi enim termini) minden dologról képesek nyilatkozni igenlően vagy tagadóan (possunt praedicari de omnibus rebus vel affirmative, vel negate). Megmutatja a különbségtételeket (exhibet distinctiones), amelyeket a vitákban használunk (quarum usus est in disputationibus). A bővítésnek [is] kedvez (facit ad amplificationem), mert ezek a terminusok magukról váltakozva tudnak nyilatkozni (quia hi termini de se invicem praedicari possunt), úgymint Isten jósága nagy, hatalmas stb. (ut Bonitas Dei est magna, potens, etc).” Világítsuk meg egy kicsit jobban a fentieket. A B betű ezúttal a Jóság (Bonitas) dignitását jelöli. Most az artista szinonimákat és megkülönböztetéseket memorizál, ezúttal tehát csak két koncentrikus körből álló tárcsát forgat. A Bonitas esetében szinonimák például a Honestas, a Decus, az Utilitas, különbségtétel pedig például ez: „Bonitas est vera, vel apparens; Bonum est honestum, utile, vel jucundum (...)” Egy betű esetében tehát ilyesféle variációk lehetségesek: Bonitas Dei est vera, vel apparens; Utilitas Dei est honesta, vel jucunda etc. A kombinációk száma azonban jóval nagyobb, hiszen a betűket egymással is össze lehet kapcsolni, ez látszott Alsted példájában is, aki a B betű fogalmát a C betűével kapcsolta össze: Bonitas Dei est magna. A C ugyanis a Magnitudo dignitását jelöli. Variáljunk a fenti módon tovább,

előbb szinonimával: *Utilitas Dei est magna*, majd distinkcióval is: *Utilitas Dei est infinita. Infinitum Dei utilitatis est actu, vel potentia etc.*⁵²

A negyedik tárcsa használata ekképp alakul: „(...) A szóbőségnek kedvez (*facit ad copiam verborum*). Kétféle módon kedvez a dolgok bőségének [*is*] (*facit ad copiam rerum duobus modis*). Hiszen egyfelől ezek a terminusok képesek minden dologról megnyilatkozni (nam *primo hi termini possunt praedicari de omnibus rebus*), másfelől ezen terminusok segédletével a második tárcsa dignitásai is kiegészülnek (*deinde praedicata absoluta amplificantur adminiculo horum terminorum*). Amiként például megfontoltatik, hogy az Isten jósága miben különbözik az angyalok, az ég, az ember jóságától (*sic v. g. bonitas DEI consideratur ut differt a bonitate angeli, coeli, hominis, etc.*) vagy [megfontoltatik,] hogy [az Isten jóságának] ellentéte az Ördög gonoszsága... (ut *ipsi... contraria est malitia Diaboli...*).” Ez a tárcsa tehát a relatív prédikátumokat tartalmazza, úgymint: B. *Differentia*, C. *Concordantia*, D. *Contrarietas*, E. *Principium*, F. *Medium*, G. *Finis*, H. *Majoritas*, I. *Aequalitas* és K. *Minoritas* fogalmait. Az artista itt is szinonimákat és distinkciókat memorizál, hiszen a negyedik tárcsa is két koncentrikus körből áll. Alsted példái ezúttal a B, a D és az E betűkhöz kapcsolódnak. Az abszolút és relatív prédikátumok tárcsáit (tehát a harmadikat és a negyediket) együttesen használva a következő példát generálhatjuk: *Utilitas Dei differt ab utilitate angeli*. Alsted a hét tárcsa együttes használatát is megengedi: „oportet enim hos circulos complicare” – írja a retorikai *cyclognomonica* fejezetének végén. Megkísérelhetünk tehát egy bonyolultabb műveletet is: *Varietas coeli est principium*. Ebben a példában az alanyom értelemszerűen a *Circulus secundus D* betűjéből származott, a *Varietas* pedig szinonimája a *Differentiának*, tehát a *Circulus quartus B* betűjéből származik, a *Principium* pedig a negyedik kör E betűjének kiindulófogalma.

Az ötödik tárcsa a kérdéseké, s mint már említettem, a lullusi kérdések (*Utrum, Quid, De quo, Quare, Quantum, Quale, Quando, Ubi, Quomodo et Cum quo*) mellett egyéb kérdéscsoportokat is felölel, a *methodus historicorum*, a *methodus didascalica*, a praktikus filozófia (azaz az etika, a politika és az ökonómia), a teoretikus filozófia stb. kérdéseit. „Ezen tárcsa használata. (*Usus huius circuli.*) Ez a tárcsa a szemünk elé tárja az adott témáról feltett kérdések formálásának változatos módjait (*hic circulus ob oculos ponit varios modos formandi quaestiones de themate proposito*), például ha szeretnéd az ember bűnbeesésének történetét kifejteni (*v. g. si velis explicare historiam lapsus hominis*), kérdezd, ki hibázott, mi volt a vétség, kinek a segítségével stb. (*quaere Quis peccaverit; Quid sit commissum; Quibus auxiliis*). Amiképpen Krisztus csodáiban mérlegeld az előzményeket, magát a csodát és a következményt (*sic in miraculis CHRISTI expende antecedentia, miraculum ipsum, et consequentia*).” Az első esetben a C betű – azaz a *methodus historicorum* –, az utóbbi esetben pedig a K betű – azaz a másik *methodus historicorum* – kérdéseit kellett memorizálni.

⁵² A lullusi kombinációk ontológiai és egyéb korlátozottságáról: Umberto ECO, *A tökéletes nyelv keresése*, Bp., 1998, 71–72.

A hatodik tárcsa „a teológiát szolgálja (facit ad studium pietatis), azaz a teológiai dolgokról való beszédnek kedvez (facit ad discursum de materiis theologicis), amely dolgok a keresztény szónok számára majd minden szónoklatban feltűnnek (quae oratori Christiano in omnibus fere orationibus occurrunt).” Ám akármennyire is világosnak tűnik az ususból, hogy mire való a hatodik circulus, ez itt már egyre kevésbé érthető része elemzendő szövegünknek. Alsted meglehetősen szűkszavú, nem ad példákat, amelyek eleddig legalább valamennyire megkönnyítették az értelmezést. Meglehetősen nehéz elképzelni – (korabeli) teológiai ismeretek nélkül –, hogyan lehet olyan betűket kombinálni, amelyek például az egész Bibliát jelölik (E. Biblia magna. In quolibet Scripturae loco observetur sensus, et usus...). Azok a fogalmak, amelyeket ezeknél a betűknél kell memorizálni, nyilván az enciklopédiabeli teológia fogalmai, ám az nem derül ki pontosan, hogy mikor milyen terminusokat kellene kombinálni. Például a D betű (Biblia parva) a legfontosabb liturgiai szövegeket jelöli (mint például a Symbolumot, azaz a Hiszekegyet, vagy a Decalogust, azaz a Tízparancsolatot), egyáltalán nem világos azonban, hogy ezekből a szövegekből mit kell a kombináláshoz használni, illetve hogy a rájuk vonatkozó elméletből milyen fogalmakat kellene alkalmaznunk.

A legaggasztóbb azonban az önmagában is ijesztően gazdag Circulus septimus. Alsted semmit sem ír a használatáról, és mivel ábrákat egyáltalán nem készíttetett a *cyclognomonica oratoriához*, tisztázatlan számomra, hogy a betűk hogyan jelölhetnek önmagukban tárcsákat (rotae)? Vajon az utolsó tárcsa újabb tizenegy tárcsából áll? Erre sehol sincs utalás a betűk elnevezésén kívül. A hetedik tárcsa neve éppúgy egyes számban van, mint a többié, noha jól láttuk, hogy mindegyik több koncentrikus körből áll. Valószínű, hogy egy-egy betű egy-egy tárcsa teljes fogalomrendszerét jelöli, ezt támasztja alá az is, hogy a körkörös szónoklattal első tárcsájának, a Circulus primus pro Copia verborumnak H betűje is három lullusi kör fogalmait jelöli majd. Ha viszont egy-egy betű egy-egy külön *cyclognomicát* jelöl, akkor a hetedik circulus meglehetősen nehézkes rendszer. A B betű például Giasone Denores három tárcsáját jelöli (Tres rotae Jasonis de Nores), mely a három beszédfajta (genera causarum) készült, a bemutató (genus demonstrativum), a tanácskozó (genus deliberativum) és a törvényszéki beszédhez (genus iudiciale). A C. a Rota historica; a D. a Rota philosophia practica; az E. a Rota philologica; az F. a Rota trium sigillorum, amely egy, az *Ars copiae rerum* című enciklopédiafejezetben, de ugyanígy például a *Consiliarius*ban is leírt topikus módszer mechanizálása lehet; a G. a Rota senatoria Theodorus Zawackus tollából; a H. a Circulus iudicis; az I. a Rota regularum criticarum; a K. pedig a Rota examinis in quacunque disciplina.

Még abban az esetben sem lenne kis teljesítmény működtetni ezt a hetedik circulust, ha pontosan tisztában volnék memorizálandó fogalmaival. Itt azonban – és nyilván az ars Lulliana esetében általában is – azzal a problémával állok szemben, hogy nem ismerem pontosan, nem tudom „fejből” azt az „egyetemes közhelykönyvtárat”, ha tetszik, adatbázist, ami az utolsó tárcsa, de az egész *cyclognomonica* „beindításához” szükséges volna. Az utolsó circulus eleve olyan tudnivalókat tartalmaz javarészt, amelyek nem az Alsted-életműben vannak kifejtve, így még az impozáns Alsted-oeuvre ismeretében sem tudnám alkalmazni. Problémámmal azonban nem vagyok egyedül, ez a teljes Lullus-kutatást

jellemzi. Az ars működését (talán Platzeken és Rosensteinon kívül) senki sem firtatja igazán, a módszer leírása ritkán jár együtt analízissel.⁵³

Az egyik lehetőség persze az, hogy az ars klasszikus formájában nonszensz, ahogy Rabelais, Descartes, Bacon, Leibniz és általában a Lullust kritizálók java – így például Bethlen Miklós is – vélekedik annak megjelenése óta. Ám egy másik lehetőség sem zárta, s ezzel nem a fentiek hozzáértését kívánom kétségbe vonni. Korábban már szoltam arról, hogy Yates rámutatott a Lullus-életmű egy olyan pontjára, amely demisztifikálta az ars Lullianát azzal, hogy annak a hosszú éveken át tanultakat gyorsan (celeriter) alkalmazni képes, mnemoteknikai, mechanizáló funkciójára mutatott rá. Yates egyértelműen utalt arra is, hogy Lullus igenis megkövetelte kora ismereteinek teljességét ahhoz, hogy gépe immár „csodát” művelhessen. Ahhoz, hogy megértsük az ars lényegét, ismernünk kell a középkori, majd a kora újkori enciklopédiát, a tudományoknak akkori teljes körét, de ebben az esetben is csak olyan kérdések megoldására használhatjuk Lullus tárcsáit, amelyek ebben a dimenzióban értelmezhetőek. Hogy prózáiban fogalmazzunk, az ars semminő középkori és kora újkori változatával nem lehet például neurobiológiai vagy atomfizikai, netán az űrkutatással kapcsolatos kérdéseket megválaszolni, használata a mai olvasó számára inkább abban áll, hogy segítségével a korabeli kognitív struktúrákra következtethet, vagy egész egyszerűen könnyebben sajátítja el például a korabeli grammatika, jog avagy épp a teológia rendszereit. Semmi esetre sem fog azonban a bátor vállalkozó olyan esélyekkel kísérletezni, mint egykori elődei, hiszen szemiotikai paradigmaváltások sora választja el egymástól a mai „lullistát” a régítől, különösen izgalmas ebből a szempontból a könyvnyomtatás hatása a kognitív mechanizmusokra, a mnemoteknikai módszereket felváltó „tipográfiai logika” megerősödése. A nyomtatott könyvvel szemben a mnemoteknika minden formája, így a lullianus is, csupán zárvány maradt. Ma már egyáltalán nem megszokott dolog, hogy egy professzor például mindent „fejből tudjon”. De még ha szokásban is volnának valaminő, a régiekre hasonlító mnemoteknikai módszerek, akkor sem jutnánk előbbre, hiszen a tudományok differencializálódása és az egy főre eső információhányad irdatlan megnövekedése miatt ma már illúzió az a fajta rendszerezés, ami például Alsted álma is volt. Mindezekben persze nyilván változtat az informatika kora, amely ugyanolyan horderejű újdonságokkal kecsegtet, mint az írás vagy a könyvnyomtatás feltalálása és elterjedése.⁵⁴

Ezek után lássuk az első tárcsát részletesebben is (tabula 4.):

⁵³ Erhard Wolfram PLATZEK, *Raimund Lull: Sein Leben – seine Werke. Die Grundlagen seines Denkens*, I–II, Düsseldorf, 1962–1964 (Bibliotheca Franciscana, 5–6); Diane DOUCET-ROSENSTEIN, *Die Kombinatorik als Methode der Wissenschaften bei Raimund Lull und G. W. Leibniz*, Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Ludwig-Maximilians-Universität zu München, 1981.

⁵⁴ Daniel ARASSE, *Ars memoriae és vizuális szimbólumok: a képzelet kritikája és a reneszánsz vége = Az ikonológia elmélete: Szöveggyűjtemény az irodalom és a képzőművészet szimbolizmusáról*, Szeged, 1997 (első megjelenés: 1986), 115–156. Lásd még Michael HEIM, *Az elne klasszikus modellje és a könyv*, illetve Walter J. ONG, *Nyomtatás, tér és lezárás = Szóbeliség és írásbeliség: A kommunikációs technikák története Homérosztól Heideggerig*, szerk. NYÍRI Kristóf, SZÉCSI Gábor, Bp., 1998, 231–269.

Tabula 4.
Circulus Primus pro Copia Verborum

	1	2	3
B. Grammatica	Declinatio	Conjugatio	Syntaxis
C. Rhetorica	Tropus	Figura dictionis	Figura sententiae
D. Logica	Loca inventionis	Axioma	Syllogismus
E. Lexica	Synonima ejusdem linguae	Synonyma diversarum linguarum	Epitheta et antitheta
F. Poetica	Rhythmus	Versus	Poema
G. Metaphysica	Vocabula generalissima	Praedicamenta	Mixtio transcendentium et praedicamentorum
H. Circuli generales	Subjectorum	Praedicatorum	Quaestionum
I. Tres termini generales	Essentia	Scientia	Opinio
K. Disciplina propria	Vox	Phrasis	Amplificatio

„Ezen kör használata. Ha frázis vagy mondat mutatkozik, amelyet jónak látunk más szavakkal kifejezni, akkor térünk rá ezen körökre. A Grammatikából kutassuk fel a variálás művészetét (ex Grammatica pete artificium variationis), ahogy ott leírtuk. A Retorikából hasonlóan alkalmazzuk a variálás művészetét (ex Rhetorica similiter adhibe artificium variationis), ahogy ott explicáltuk. A Logikából hozzuk elő az invenció locusainak jegyeit, az axiomákat és a szillogizmusokat (ex Logica pete notas locorum inventionis, axiomatis, et syllogismi), amelyeket láss fentebb [értsd: az *Oratoria* előtti logika-fejezetben]. Ilyen terminusok például a végső okok (causae finales) jegyei: ut, propter, grati, az univerzális axiomák: omnis, nullus non, quilibet etc. A Lexikából vegyük elő az azonos erejű szavakat és frázisokat (deprome voces phrasesque aequipollentes), és kölcsönözzünk jelzőket vagy ellentéteket (commoda epitheta vel antitheta). Továbbá alkalmazzuk a Poétikát (porro adhibe poeticam), és a prózát ritmusba, versbe vagy teljes költeménnyé alakítsuk át (prosam commuta in rythmum, versum vel integrum poema).”⁵⁵ A B betű tehát a variatio Grammatica szabályait jelöli, a C. a variatio Rhetorica, a D. a variatio Logica, az E. az enciklopédiabeli szógyűjtemények használata, az F. pedig a variatio Poetica.

Alsted számos könyvet szentelt a copia verborum et rerum tudományának, ilyen például az 1610-es *Consiliarius academicus*, amelyhez *Consilium de copia rerum et verborum, id est, Methodus disputandi de omni scibili* címmel csatolta a szavakra és a dolgokra vonatkozó nézeteit. A *Consilium*ből megtudhatjuk, hogy a különböző variációk módszerét saját lelményének tekintí. „Verborum copiam tribus modis acquiri posse autumo, imo credo: videlicet, nostro duplici, et uno Brunii.”⁵⁶ Az utóbbiról még szó lesz – ez az

⁵⁵ ALSTED, *Encyclopaedia...*, i. m., 477.

⁵⁶ ALSTED, *Consiliarius...*, i. m., 154.

Artificium perorandi módszere, az előző kettő közül az egyik viszont megegyezik a fentebbről már ismerős erasmusi variációkkal.

A *grammatikairól* például ezt írja Alsted: „Principio varietur sententia proposita per casus utriusque numeri, per et regulas Syntacticas Grammatices, v. g. haec sententia, Omnes homines scire desiderant, sic variari potest. Non est homo quem non delectet scientia; Cuiuslibet hominis natura est, desiderare scientiam; Homini cuius innatum est insatiabile sciendi desiderum, etc.”⁵⁷ Alsted enciklopédiabeli grammatikájában a szintaktikai variáció a *syntaxis orta* (keletkező, származó mondat) fejezetében kerül bemutatásra. „*Syntaxis varians est, quae unam eandemque sententiam aliis vocibus effert.*”⁵⁸ A *syntaxis varians* generalisnak három fajtája van: a heterosis, az antimetria és a metallage. Heterosisből tizenhét féle van: például amikor a névszó melléknévvel cserélődik (nomen substantivum et adiectivum permutantur), mint itt: *Juxta sententiam Homeri, vel Homericam*. Vagy a nemek cserélődnek (genera permutantur), mint itt: *Dies serena* : *Dies serenus*. Vagy az esetek (casus pro casus ponitur), Alsted itt példaképp mind többes számban, mind egyes számban végigdeklinálja az „*Aristoteles est omnium philosophorum sapientissimus*” mondatot. Az antimetriának hat esetét különbözteti meg Alsted. Ilyen például az, amikor a névszó névmásra cserélődik (nomen permutantur cum pronomine), mint itt: *Omnia Ciceronis tibi parent, pro omnia mea*. Az antimetria lényegében nem más, mint a szófajok cserélgetése. Szükségtelen folytatni a szintaktikai variációk ismertetését, lényegük nem más – ezért tartoznak a *syntaxis orta*-ba –, mint hogy segítségükkel, vagyis inkább az alaktani regulák segítségével szinte a végtelenségig variálhatunk beszédünk mondatait. Ez az elokúciós grammatika tulajdonképpen egy implicit kombinatorikus nyelvtan, hiszen a nyelvet lényegében kombinatorikus fenoménként kezeli.⁵⁹

A *retorikai variációkról* a következők olvashatóak a *Consiliarius*-ban: „*Secundo eadem sententia varietur per Tropos, Figuras, item dictionis, et sententiae totius Rhetoricae, e. g.: Egregius scilicet est homo qui aspernatur scientiam. Est Ironia. Homo, qui non capitur scientia multarum rerum, est stipes. Est Metaphora. O hominem austerum et inhumanum, qui a literis humanioribus abhorret! Est Exclamatio.*”⁶⁰ Az enciklopédiában pedig: „*Variatio rhetorica deducit sententiam oblatam per lumina troporum et figurarum; per omnia, inquam, vel saltem praecipua.*”⁶¹ Ugyanazon mondat tehát trópusok, figurák stb. szerint variálódik. „*Nos unicum exemplum deducemus per omnia lumina rhetorica: unde facile erit colligere huius artificii modum et utilitatem (...)*” Alsted tehát „csupán” egy példát ad, ám ez, a *Virtus est colenda* mondat is több oldalon keresztül variálódik a létező összes szókép, retorikai figura és alakzat szerint. Ez még mind semmi, hiszen ez „csak” a *variatio rhetorica simplex*, de van kevert is: „*Mixta est, quando miscetur vel tropi inter sese, vel figurae inter sese, vel tropi cum figuris, quae quidem*

⁵⁷ *Uo.*, 155.

⁵⁸ ALSTED, *Encyclopaedia...*, i. m., 277.

⁵⁹ A *Syntaxis varians* az enciklopédiában: ALSTED, *Encyclopaedia...*, i. m., 368–370. „*Syntaxis variationis est, qua voces varie construuntur. Aliis dicitur syntaxis variata.*” *Uo.*, 277.

⁶⁰ ALSTED, *Consiliarius...*, i. m., 155.

⁶¹ ALSTED, *Encyclopaedia...*, i. m., 399.

variatio est infinita, ut quilibet facile potest experiri. Infinitatem istam numero auget, si accidentia Grammatica deducantur per figuras, e. g. nominativus, genitivus etc. variari possunt per epizeuxin, anadiplosin etc.”⁶² A variációk száma tehát gyakorlatilag végtelen, ha a szóképeket, a figurákat egymás közt, egymással vagy épp a grammatikai variációkkal keverjük.

A *logikai variációkról* a következőket írja Alsted a *Consiliarius*ban: „Tertio eadem sententia deducatur per terminos Logicae inventionis, v. g.: Homo usque adeo tenetur sciendi desiderio, ut tandem fiat efficiens causa scientiae. Homo per formam suam, quae est anima rationalis appetit scire etc.”⁶³ Ebből az idézetből úgy tűnik, mintha csak a logikai invenció terminusait kellene alkalmazni, de a circuluson másról is szó esett: „ex Logica pete notas locorum inventionis, axiomatis, et syllogismi.” Az axiomák és a szillogizmusok Alsted logikájában a diszpozíció eszközei (instrumentum dispositionis).⁶⁴ Az invenció helyeiről a következőket tudjuk meg az enciklopédiából: „a logika érvei (argumenta Logica), (...) melyeket egyszerűbben az invenció helyeinek, avagy topicának hívunk (quae vulgo dicuntur loca inventionis, itemque topica), mert ahogyan a hely kiterjedéssel bíró dolgokat tartalmaz (quia ut locus rem corporalem continet), ezek a fogalmak úgy gyűjtenek össze mindent, amellyel egy témát kifejtteni, megvizsgálni és bővíteni lehet (ita hae notiones complectuntur ea omnia, quibus thema explicari, probari, et amplificari potest).”

A *Circulus primus pro Copia Verborum*on megjelölt további variációkról a *Consiliarius*ban nem esik szó. A *lexika* azonban Alsted egyik olyan területe, ahol valóban creditet alkotott. Nem elsősorban az enciklopédia latin, görög és héber lexikonjaira gondolok, hanem természetesen a korai filozófiai lexikonra (*Lexicon Philosophicum*), az enciklopédiák alapját képező „egyetemes közhelykönyvtárra.”⁶⁵ Az 1630-as enciklopédia 5. könyvének 13. fejezetében *Nomenclator quatuor Praecognitorum Encyclopaediae* címmel megtalálható egy hasonló, a tudományok közhelyeit összegyűjtő lexikon. A *Praecepta*ból a „tudományok lexikai megalapozásáról” a következőket tudhatjuk meg: „A szavak rendje a dolgok rendjétől függ, az a szabálya és mértéke (ordo vocabulorum pendet ab ordine rerum, tamquam a norma et mensura). (...) Az ifjúságot úgy tanítják majd (juventus ita fuerit instituenda), hogy a gyökerektől helyesen vezetik a rendszeres vagy módszeres Lexikára (ut a radicibus recte ducatur ad Lexica systematica sive methodica). (...) A szavak rendje (...) ugyanaz, mint a közhelyké (ordo vocabulorum... idem est ordo locorum communium). (...) Ezeket a szavakat (vocalula hic posita) a Lexika, a Grammatika, a Retorika és a Logika segítségével (beneficio Lexica, Grammatica, Rhetorica, et Logica) azonnal tudjuk bővíteni vagy kifejtteni (possunt vel ex tempore amplificari, et explicari). A bővítés a levezetés és az összetétel művészetében áll

⁶² ALSTED, *Encyclopaedia...*, i. m., 401.

⁶³ ALSTED, *Consiliarius...*, i. m., 155.

⁶⁴ *Enc. lib. 8. Secunda sectio Logicae. De Instrumentis Dispositionis* = ALSTED, *Encyclopaedia...*, i. m., 429–442.

⁶⁵ A „lexicon philosophicum generale” kifejezést Alsted a *Panace*dában alkalmazza (i. m., 16), idézi SCHMIDT-BIGGEMANN, i. m., 111.

(amplificatio est in derivationis et compositionis artificio), nemkülönben a szinonimákban, a jelzőkben és az ellentétekben (itemque, in synonymis, epithetis, et antithetis). A kifejtés történjen grammatikusan, retorikusan és logikusan (explicatio sit Grammaticae, Rhetoricae, et Logicae).⁶⁶ A továbbiakban Alsted a scientia szó példáján mutat be részletet a módszer működéséből. A szó a scio igére vezethető vissza, ebből a következő szavak származnak még: scitus, scite, inscius, inscitia, nescio etc. Szinonima például a doctrina vagy a peritia. Jelzők, amelyek a szóhoz kapcsolhatóak: perspicua, obscura; magna, parva, mediocris. Ellentétek: inscitia, imperitia.

De Alsted lexikai tevékenységével kapcsolatban természetesen ne felejtsük el a gyerekeknek szóló lexikonokról sem, amelyekben a fentiek szellemében szintén a gyökök (radices) szerint rendeződnek a szavak. A *Sylvulae linguae Latinae* és társainak paronomáziára alapozott mnemonikai struktúrája, amelyben a hermetikus jelműködés és a kratilista nyelvszemlélet meghatározó, olyan eszköz, amellyel a kis gyerekek (pueri) megkezdik a nyelvek tanulását, hogy később a bonyolultabb variációkra épülő módszereket, mint például a *cyclognomonicát* használni tudják majd.

Míg a fentebbi variációs formák mind-mind visszavezethetőek valami módon Erasmus módszerére, addig a *De duplici copiá*ban a *poétikai variációkról* nem esik szó. Alsted enciklopédiájának *Poetica generalis* című fejezetében a poétikai gyakorlatról szóló kaput (*De poetica utente*) azonban több variatív formát is tartalmaz. Ilyen a „Progymnasmata poetica”, vagy „úgy, hogy a kötetlen beszéd áttöltődik a kötött beszédbe (ut oratio soluta transfundatur in ligatam) és a szónoki frázisok költőivé alakulnak (et phrases oratoriae in poeticas commutentur), nem kevésbé úgy, hogy valamely költő dala a szavak áthelyezésével prózává alakul (item, ut carmen alicujus poetae transpositis vocibus in prosam commutetur).” Ilyen a Decantatio versusum mascula több típusa is, mint például a már említett Transpositio. Az „Omnia si perdas, famam servare memento: / Qua semel amissa, postea nullus eris” verssorok így alakulnak át prózává: „Si perdas omnia, memento famam servare: amissa semel, nullus eris postea.” Ugyanígy variatív a Restitutio is, amely többek között a metrumok variálásában merül ki (est... partim in diversa metri variatione seu permutatione). A következő típus a Variatio vagy transmutatio carminis, „amelyben a különböző metrumfajták egymás közt cserélődnek (qua inter se permutantur diversa metrorum genera); (...) metapoézisnek és metamorfózisnak is hívják (dicitur alias metapoesis et metamorphosis).⁶⁷ Alsted számos példát közöl, amelyben egyik metrumból a másikba alakítja a verseket, vannak olyan cserék, ahol az új verssor szavai pont fordítva következnek, mint az eredetié, ez a reciprocatio vagy anastrophe; különösen érdekes eset, amikor a reciprokon ellentétes értelmű lesz, például a Conjugium tibi sit blandum, nec foedera jungas / Irrita: sis felix, nec cito dispereas kiindul epithalamium így alakul át: Dispereas cito, nec felix sis, irrita jungas / Foedera, nec blandum sit tibi conjugium.

⁶⁶ A tudományok lexikai megalapozásáról: SCHMIDT-BIGGEMANN, *i. m.*, 107–113; ALSTED, *Encyclopaedia...*, *i. m.*, 230.

⁶⁷ ALSTED, *Encyclopaedia...*, *i. m.*, 526–527.

A fentiek mind ismert fogalmak. Sausurre-rel szólva, paradigmaticus és szintagma-
tikus változtatások (immutációk és transzmutációk), ám bizonyos esetekben egyet lehet
érteni Balázs Jánossal, aki Chomsky értelmében vett grammatikai transzformációkról is
beszél, persze Erasmus esetében egészen más elméleti megalapozással.⁶⁸ Az ars Lulliana
azonban azzal, hogy a fentebbi közismert alakzatokat, figurákat formalizálni és mechani-
zálni tudja, érdemben különbözik a szabályokat és a példákat felvonultató szisztémáktól
Erasmustól napjainkig.

A *cyclognomonica oratoria* első körének használata a fenti filológiai variációk után a
metafizika fogalmainak kombinálásával folytatódik, a metafizika terminusait a G betű
jelöli: „Barangoljuk be még a Metaphysicát (perlustra etiam Metaphysicam), amelyik az
első és legáltalánosabb fogalmakat gyűjti egybe (quae suppeditat notiones primas
generalissimas), úgymint: unitas, veritas, bonitas, actus etc., melyek a mondatokba fino-
man és célszerűen sorolódnak be (quae sententiis eleganter inseruntur).”

Ezután következik a H, azaz a *Circuli generales* betűje, amelyik a *Trigae canonicae
Tabula generalis adumbrans Alphabetum artis, et singulos circulos* című ábráján meg-
adott három lullusi circulus fogalmait jelöli: „Ugyanez a megítélés a három általános
körről (idem de tribus circulis generalibus est iudicium).”

A következő betű az I, ez *Giordano Bruno egy (vagy több) alphabetumának fogalmait*
jelöli: „Ugyanígy alakul a három általános fogalom használata (hunc habet usum tres
termini generales). A Lényeg (essentia) alatt ezen szavak találhatóak: Esse, Non-esse,
Possibile, Impossibile, Facile, Difficile és hasonlók. A Tudás (scientia) és a Vélemény
(opinio) alatt emezek: Sentire, Non-sentire, Intelligere, Non-intelligere, Affirmare,
Negare, Conveniens, Absurdum, Consentire, Dissentire, Quaerere és hasonlók. Ezen
megjelölések legtöbbje pedig mondatokba sorolódhat. Miként ez a mondat: Mindenki
vagyódik a tudás után, így képes amaz általános terminusok által megváltozni: Nincs
(Non est) ember, ki ne vagyódna a tudás után. Mindenki megerősíti (affirmant), hogy a
tudásvágy velünk született. Ha valaki azt kérdezné (quaerat), micsoda született minden
emberrel együtt, azt válaszolom, a tudásra törekvés.”

Alsted a *Consiliarius*ban még kéziratból ismerteti Bruno *Artificium perorandi* című
könyvét, amelyet a nolai 1587-ben, Wittenbergben írt: „a szöbőség harmadik fajtája a
Giordano Brunóé (tertius modus est Iordani Brunii), amit kéziratban lévő retorikájában
tanít (quem ille in ms. Rhetorica tradidit).” Azt is megtudhatjuk a *Consiliarius*ból, hogy
kitől kapta Bruno kéziratát: „amit jómagam birtokolok (quam [videl. Rhetoricam] penes
me habeo) legkiválóbb tisztelni való barátom, a fríz Regnerus Barels úr bőkezűségének
köszönhetően (liberalitate praestantissimi Dn. Regneri Barels Frisii, amici mei honoran-
di).”⁶⁹ Alsted a *Consiliarius* 1610-ben publikálta, az említett Bruno-munkát csak két év
múlva, 1612-ben Antonius Hummiusnál jelentette meg Frankfurtban, a következő cím-
mel: *Artificium perorandi* traditum a Iordano Bruno Nolano Italo, communicatum a
Iohan. Henrico Alstedio. In gratiam eorum, qui eloquentiae vim et rationem cognoscere

⁶⁸ BALÁZS, *A syntaxis ornata...*, i. m., 581, 586–587.

⁶⁹ ALSTED, *Consiliarius...*, i. m., 156; Regners Barels levele Alstedhez: „Mitto... Rhetoricam Brunonis.”
Hessisches Hauptstaatsarchiv Wiesbaden, Abt. 95. Nr. 320. II. fol. 4. A Bruno-kézirat ma nincs a hagyatékban.

cupiunt. Alsted több könyvében, úgymint a *Systema mnemonicum duplex*, a *Theatrum scholasticum* vagy az 1630-as enciklopédia *ars copiae verborum* című fejezetében kommentálta, összefoglalta a retorikai módszert, amelyet Bruno tanít.⁷⁰ Az *Artificium perorandi* nem egyszerűbb retorikai-mnemotechnikai eszköz, mint a *cyclognomonica oratoria*, Alsted a *Consiliarius*ban maga is homályosnak véli Brunót, s azt ígéri, hogy röviden és érthetően magyarázza majd el a módszert: a szóbőség harmadik módját Bruno tanítja, „sed obscure. Hunc ergo perspicue et breviter explanabo.”⁷¹ Ezúttal én is csak röviden ismertetem Bruno retorikáját, úgy gondolom, ez most elegendő lesz, hiszen a *cyclognomonica oratoriá*ban Alsted a hat brunói ábécéből, úgy tűnik, csupán az elsőt és a másodikat alkalmazza. Legalábbis erre utal a retorikai *cyclognomonica* I betűjének elnevezése: *Tres termini generales* (hiszen a Bruno első alphabetumát leíró fejezet címe *Termini generales per alphabetum pro commoditate multiplicandi*), másrésről pedig e két ábécé lexikona mutat hasonlóságokat az Alsted által használtakkal.⁷²

Bruno könyve két részből áll, az első az *inventio*, a *dispositio* és az *actio* kérdéseivel foglalkozik, a második az *elocutio*val. Ez utóbbiban találhatóak az ábécék (*alphabeta peculiaria*). Ez a rész is két kisebb egységre tagolódik, az egyik a *copia verborum*ról, a másik a *copia rerum*ról szól. Az utóbbiban Bruno a rá jellemző hermetikus nézőpontot érvényesíti a dolgok rendjéről: „in omnibus rebus sicut est ordo et connexio quaedam, ita etiam est similitudo et affinitas vel proportio seu proportionalitas, dissimilitudo seu contrarietas...”⁷³

A szóbőséget Bruno tehát hat ábécé segítségével tanítja, Alsted szerint az első négy ebből elméleti, míg az utolsó kettő gyakorlati.⁷⁴ „Az első ábécé olyan általános fogalmakat tartalmaz, amelyek majd minden beszédben előfordulnak (*primum alphabetum continet terminos generales, qui in qualibet ferme oratione occurrunt*).”⁷⁵ Ugyanerről Bruno: „Sunt, ut diximus, termini nonnulli, qui vel omni oratione vel in plurimis locum habent.”⁷⁶ Ez tűnik az első olyan ábécének, amelyet Alsted a *cyclognomonica oratoria* első tárcsáján alkalmaz.

A második ilyen ábécé az *alphabetum indumentorum*, azaz az „öltözetek ábécéje” a negyedik fejezetben. Bruno rávilágít, mit is kell ezen értenünk: „mert nem a beszéd

⁷⁰ J. H. ALSTED, *Systema mnemonicum duplex. I. Minus, succinto praeceptorum ordine quatuor libris adornatum. II. Maius, pleniore praeceptorum Methodo, et Commentariis scriptis ad praeceptorum illustrationem adornatum septem libris*, Frankfurt am Main, 1610, 127–136. A wolfenbütteli példányt használtam: HAB Q 98 Helmst. 8°.

⁷¹ ALSTED, *Consiliarius...*, i. m., 156.

⁷² Igaz, ez nem olyan egyértelmű, mivel azonban Bruno különböző ábécéinek fogalmai gyakran azonosak, s Alsted a szűkszavú *usus*ban nem közli az általa használt teljes lexikont, a kérdés további források nélkül nem dönthető el, Alsted ez ügyben legalább annyira obskúrus, mint Bruno.

⁷³ BRUNO, *Artificium...*, i. m., 396. Ugyanilyen hermetikus szemléletet mutat Bruno egyik példája az első rész hetedik fejezetéből is: „az alsó világ a felső világgal való hasonlóságra törekszik” („mundus infernus ad similitudinem superioris mundi aspirat”), *uo.*, 390.

⁷⁴ „Copia verborum illiusque artificium traditur per sex alphabeta, quorum duo posteriora vocare lubet practica, reliqua quatuor theoretica.” Alsted előszavában az *Artificium perorandihoz*, i. m., 331–332.

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ BRUNO, *Artificium...*, i. m., 377.

szubsztanciájára avagy anyagára, hanem inkább a külső formájára vonatkoznak (quia non ad substantiam orationis pertinent seu ad materiam sed tantum ad extrinsecam formam), nincs olyan beszéd, amire ne lehetne alkalmazni ezen összes öltözeteket (neque est ulla oratio cui omnia haec indumenta nequeant accomodari, appropriari).⁷⁷ Alsted pedig így kommentál: „öltözeteknek nevezi a szerző (indumenta vocat author), mert nem a beszéd anyagára, hanem inkább külső formájára vonatkoznak (quia non spectant ad orationis materiam, sed tantum ad extrinsecam formam), amiképpen az öltözék sem a test lényege, hanem csak amannak járuléka (sicuti vestimenta non sunt de essentia corporis, sed illius duntaxat adiuncta).”⁷⁸ Ezen ábécé ususában jelenik meg Brunónál először a circulus használata. Ha például egy beszéd harminc mondatból áll, melyeknek mindegyikét egy betű jelöli (si per exemplum oratio constet triginta enuntiationibus, illae primum singulae singulis istis literis regulantur), az elsőt az A, a másodikat a B és így tovább, majd a következő lépésben az elsőt a B, a másodikat a C, s így logikusan az utolsót az A, akkor a betűk „felemelkedéséből” (ascensio) és „alászállásából” (descensio) folyamatos körmozgás jön létre (continua fiat circulatio), mégpedig úgy, hogy nem csak véges, de végtelen számot variálhatunk (ut non solum definitum, sed et infinitum numerum possimus variare). Így világos, hogy ebben a formában (ut patet hac forma) körbe kellett rendezni az elemeket (dispositis in circulum elementis... necesse fuerit).⁷⁹

Az ötödik fejezetből ismerhető meg a következő ábécé, az alphabetum modorum vagy rationum, „amik mintegy színek, melyekkel az öltözeteket kitöltönnünk, díszítenünk lehetséges (qui sunt velut colores, quibus indumenta imbuí et exornari possunt).”⁷⁹

A hatodik fejezetben Bruno a második és a harmadik ábécé kombinált használatáról ír, itt megad egy táblázatot, ami látszólag négyzetes, de valójában kör alakú éppúgy, mint a már idézett második ábécé esetében (iam sequitur figura, quae materialiter quadrata est, formaliter vero circularis, quia ut supra dictum est, in singulis alphabetis finis est continguus principio, utpote quando ordo sive decursus unus sive ascensus sive descensus est completus, resumendum est principium alterius ordinis sive progressus).⁸⁰ A hetedik, a nyolcadik és a kilencedik fejezetben az alphabetum complicationisról olvashatunk, ezekről Alsted így ír: „a negyedik ábécé a bonyolításé (alphabetum quartum est complicationis), ahol a variálás legelegánsabb szabálya tűnik elő (ubi elegantissima occurrit variationis ratio), amely majdnem teljes egészében tartalmazza Erasmus *De copia verborum*jának első könyvét (qua una totus ferme Erasmi liber primus *De copia verborum* continetur). És mi elkészítettük ennek kommentárját a *Theatrum*ban, a *Consiliarius*ban és a mi *Trigae canonicae*-nkben (et nos eius mentionem fecimus in *Theatro*, *Consiliario*

⁷⁷ *Uo.*, 380.

⁷⁸ ALSTED előszava az *Artificium*hoz, i. m., 332.

⁷⁹ BRUNO, *Artificium*..., i. m., 383.

⁸⁰ Ez emlékeztet a kör négyyszögösítésének középkori filozófiai problémájára. Lásd például a Lullus-életrajzró Bovillus könyvét: Charles de BOULLES, (...) *Liber de circuli quadrata* (...) *Liber cubicationis sphere* (...), h. n., 1503. Lullus geometriai könyveiről, így a *De quadratura et triangulatura circuli*ről: YATES, *The Art of Ramon Lull*, i. m., 49. A kör négyyszögösítésének lullista ideája és főként Bruno idevágó nézetei segítséget adhatnak Szenci Molnár Albert kubusainak „kortárs” újraértelmezéséhez is.

Academico, et Trigis nostris Canonicis).” A bonyolítás ábécéje sok szempontból „ihletője” lehetett Alsted filológiai-variációs modelljeinek, melyeket saját ötletként mutatott be a *Consiliarius*ban. Hiszen itt is grammatikai, dialektikai és retorikai fogalmak rendeződnek az ábécékhez. Bruno elkészített egy táblázatot, amelynek vízszintes koordinátatengelyén főként grammatikai terminusok rendeződnek a betűkhöz (Termini latitudinis: nominativus, genitivus, dativus, accusativus, vocativus, ablativus, prima persona, secunda, tertia, singularis, pluralis etc.), míg a vertikális tengelyen főként retorikaiak foglalnak helyet (Termini altitudinis: etymologia, amplificatio, compositio, relatio, periphrasis, hyperbole, diminutio, metonymia, synecdoche, metaphora, ironia etc.). Egy mondatot lehet csak a vízszintes tengely fogalmaival vagy a vertikálissal külön, és lehet együtt is variálni. „Hic licet variare vel per singula elementa per se, vel per cum aliis omnibus eadem composita.”⁸¹

A következő ábécé a tizedik fejezetben található, ez az *alphabetum practicum primum*, és olyan általános fogalmakat jelöl, amelyek a beszéd tartalmának kedveznek (*alphabetum constituendum ex terminis generalibus, qui faciunt ad substantiam orationis*).⁸² Ebben az ábécében Alsted szerint Bruno a szónoki közhelyek szabályát tanítja (*author docet rationem locorum communium oratoriorum*).⁸³ Bruno pedig így ír: „Nem kevés fogalom van, melyekkel módunkban áll majd minden beszédben bővelkedni (sunt... nonnulli termini, in quibus velut sermone abundare... possumus).” Ezek a fogalmak a következők: 1. proponere, 2. asserere, 3. argumentari, 4. respondere, 5. confutare, 6. confirmare, 7. applicare, 8. persuadere, 9. dissuadere, 10. adhortari, 11. dehortari, 12. laudare, 13. vituperare, 14. accusare, 15. defendere, 16. obsecrare, 17. detestari seu comminari, 18. resumere, 19. epilogare, 20. concludere.⁸⁴

Az utolsó ábécé pedig akcidentális fogalmakat jelöl, amelyek leggyakrabban nem csak a teljes szónoklatban tűnnek fel, hanem minden állításban, ellenvetésben, válaszban és alkalmazásban is (*qui frequentissime non solum in omni oratione occurrunt, sed etiam in omni propositione, obiectione, responsione, applicatione, etc.*).⁸⁵ Ezek pedig a következők: 1. principium, 2. medium, 3. finis, 4. incipere, 5. persequi, 6. perficere, 7. complere, 8. velle, 9. facere, 10. habere.

Mint az e rövid ismertetőből is kiderült, Bruno retorikáját generatív szemlélet jellemzi, a szerző úgy véli, meg lehet találni a mindenkor beszéd azon elemeit, amelyek mindig előfordulnak benne, s ezeket kimeríthetetlen számban lehet kombinálni. Így ír erről a második fejezetben (*praeparatio*): „Iam igitur pro ipsis, quae in omni discursu et oratione concurrunt veluti partes, non minus quam certus et definitus literarum numerus, infinitam verborum multitudinem conflare potest.”⁸⁶ Ehhez a generatív szemlélethez kapcsolódik a termékenység, a bőség (*copia, abundantia, foecunditas*) toposza is, amelyről már gram-

⁸¹ BRUNO, *Artificium*, i. m., 391.

⁸² *Uo.*, 394.

⁸³ ALSTED előszava az *Artificium*hoz, i. m., 333.

⁸⁴ BRUNO, *Artificium...*, i. m., 394–395.

⁸⁵ *Uo.*, 395.

⁸⁶ BRUNO, *Artificium...*, i. m., 376.

matikai tanulmányomban is írtam.⁸⁷ Különösen fontos azonban éppen Brunónál az ezzel a toposszal szoros kapcsolatot tartó infinitas. Minden ábécé használata végtelen bőséget, termékenységet ígér az *Artificium perorandibus*ban, ez is mutatja, hogy Bruno retorikája milyen szorosan kapcsolódik filozófiájához, hiszen Nicolaus Cusanust követően és igazán hatásosan épp Bruno volt az, aki intuitív (természetesen kombinatorikus) módon az univerzum végtelenségét, a lehetséges világok megszámlálhatatlanságát megfogalmazta: „...nem hiába való elméneknek az a képessége, amelynél fogva mindig akarunk és tudunk is tért térhez, tömeget tömeghez, egységet egységhez, számot számhoz csatolni, mégpedig ama tudomány segítségével, amely (...) oly roppant tág birodalom szabad polgáraivá tesz; (...) s nem engedi, hogy a látóhatár (...) börtönbe zárja szellemünket.”⁸⁸

Végül idézzünk még egy mondatot Brunótól; a második ábécé használatáról írottak így kezdődnek: „Est unica ratio, qua certe et praefixe orationem seu discursum seu libellum ita fere innumeris modis variare possumus, ut nunquam eadem videatur repeti cantilena.”⁸⁹ A brunói retorika tehát igen széles kompetenciájú, általában a beszédnek kedvez, de a könyvírásnak és a költészetnek is.

A retorikai *cyclognomonica* első köre a *Disciplina propria* K betűjével zárul: „Ezenkívül példamondatunk (deique sententia oblata) még variálódni tud a megfelelő diszciplína rávonatkozó szavával, frázissal vagy bővítéssel (variari potest adhibita voce, phrasi aut amplificatione istius disciplina, ad quam pertinet). Ily módon, ha a mondat az Etikában lenne, az etika terminusait alkalmaznánk, ha a Politikában, a politikáét (ita si sententia sit Ethica, adhibeantur termini Ethici, si Politica, politici).”⁹⁰

A fentieket követően végül nézzük meg azt a példamondatot, amelyet Bruno is variál. Ez a mondat egyébként Arisztotelész *Metafizikájának* első mondata, s az Alsted-életmű is ezzel a mondattal „kezdődik” a *Clavis*ban:

	Omnes homines naturam scire desiderant.
B. variatio Grammatica	
Rectum v. Nominativus	Non est homo quem non delectet scientia.
Genitivus	Cuiuslibet hominis natura est, desiderare scientiam.
Dativus	Homini cuius innatum est insatiabile sciendi desiderium.
C. variatio Rhetorica	
Ironia	Egregius scilicet est homo qui aspernatur scientiam.
Metaphora	Homo, qui non capitur scientia multarum rerum, est stipes.
Exclamatio	O hominem austum et inhumanum, qui a literis humanioribus abhorret!
D. variatio Logica	
Causa efficiens	Homo usque adeo tenetur sciendi desiderio, ut tandem fiat efficiens causa scientiae.
Forma	Homo per formam suam, quae est anima rationalis, appetit scire.

⁸⁷ SZENTPÉTERI, *i. m.*, 449–450.

⁸⁸ Giordano BRUNO, *A végtelenről, a világegyetmről és a világokról* = G. B. *Párbeszédei*, ford. SZEMERE Samu, Bp., [1914] 1972, 161.

⁸⁹ BRUNO, *Artificium...*, *i. m.*, 383.

⁹⁰ ALSTED, *Encyclopaedia...*, *i. m.*, 477.

E. (variatio) Lexica	Non est ἀνθρώπος, qui non desideret scire.
G. Metaphysica	Omnes homines veritatem scire desiderant.
H. Circuli generales	Bonitas hominis est insatiabile sciendi desiderium.
I. Tres termini generales	
Essentia	Non est homo, qui non desideret scire.
Opinio	Omnes affirmant, nobis insitum esse sciendi desiderium.
Scientia	Si quis quaerat, quid omnibus insitum sit hominibus, respondebo appetitum sciendi.

III. Kortárs újraolvasási javaslatok hipotézisei

A most ismertetett kombinatorikus eszközt nyilván valóban célszerű lenne a fentebb említett Balázs János-i javaslat szerint a saussure-i paradigmaticus és szintagmatikus átalakítások, illetve a Chomsky-féle transzformációs modell szerint elemezni. Úgy vélem azonban, hogy ez a – cseppet sem könnyű és igen hosszadalmas – formális elemzés ugyanúgy nem volna a legígéretesebb, mint az a stratégia, ha kizárólag az egykori irodalomelméleti kontextus rekonstrukciójára törekednénk. Azt gondolom tehát, hogy a kombinatorikus eszközök újraértéséhez ma a kognitív tudományok, s így is elsősorban a narratív személyiség modelljeihez hasonló hipotézis kialakítása tűnik a leghasznosabbnak.

Alsted szerint a *cyclognomonica oratoria* nem csupán a szónoklat argumentumainak feltalálására szolgál, mellyel a rétor mind a gyönyörködtetés (delectantia), mind a megindítás (moventia), mind pedig a tanítás (docentia) feladatait jól megvalósíthatja, de a jeles disputátorok is hasznát vehetik.⁹¹ Ez összecseng azzal, amit enciklopédiájának *Technologia*-jában a tudományok felosztásakor ír: a tiszta filológiai tudományok (phylogia pura) egy része csak a ratióhoz, más része csak az oratióhoz kapcsolódik, az előbbi a logika, az utóbbiak a lexika, a grammatika és a retorika. A szinkretikus szónoklattan (oratoria) és a poétika azonban kevert filológiai tudományok (phylogia mixta), azaz egyaránt kompetensek a gondolkodás és a beszéd területén is.⁹²

Ez a definíció elvezet bennünket a szavak és a dolgok harmóniájának (combinatio vocum et rerum) problémájához, vagyis a kratilista nyelvszemlélet bonyolult területére. Noha számos tanulmány foglalkozott ezzel az alapvető szemiotikatörténeti kérdéssel, a res és a verba elméletei továbbra is tisztázatlannak tűnnek a filozófiatörténet olvasója számára.⁹³ A főként terminológiai bizonytalanságból, illetve a definíciók divergens jelle-

⁹¹ ALSTED, *Encyclopaedia...*, i. m., 476.

⁹² ALSTED, *Encyclopaedia...*, i. m., 65.

⁹³ „Analysis of the language of logic and its semantic structures had abolished the distinction btw. *res* and *verba*, btw. the individual's concrete and intuitive awareness and the concepts or signs generated by the intellect.” *The Cambridge History of Renaissance Philosophy*, eds. Charles B. SCHMIDT, Quentin SKINNER, New York, [1988] 1996, 58. „However, the distinction btw. *res* and *ratio* as bases of translation remains unclear in Renaissance theorists, and the meaning of terms as broad as there was predictably slippery.” *Uo.*, 92. Ong a rámistákkal kapcsolatban a filozófiai és a jogi-retorikai használat különbségére utal: „»Thing« is *res*; its ambiguity is due not only to Peter of Spain's skimping on the treatment of universal but also to the use of the term *res* in the Roman rhetorical and legal heritage; an accurate rendition is the English word »matter«.

géből következő problémák megoldása helyett most csupán csak utalok néhány olyan kratilista szövegre, amely az Alstedhez közelálló jeleméleti hagyományokhoz tartozik.

A keresztény kabbalista lullizmus egyik legnagyobb hatású műve a pszeudo-lullianus *De auditu kabbalístico*. Ennek előszavából megtudhatjuk, hogy a dolgok és a szavak szétválaszthatatlansága a keresztény kabbala egyik legfontosabb előfeltevése.⁹⁴

Az Alsted-tanítvány Johannes Amos Comenius a *Janua linguarum reserata* egyik, 1643-as kiadásának előszavában úgy véli, hogy a szavakat csak a dolgokkal együtt lehet megtanulni és tanítani, hiszen a nyelv és az elme összhangban állnak egymással.⁹⁵

A szintén Alsted-tanítvány Szilágyi Benjamin István – mintegy visszhangozva a fentieket – 1643-as *Janua*-fordításának technikai előszavában (*Institutio didactica. De usu et ratione docendi Januam linguae Latinae*) így ír: „Res ipsae cum vocalibus docentur heic et explicantur, divino quodam combinationis artificio.”⁹⁶

Mindez egybecseng mesterének, Alstednek a szótáraiban s grammatikai tárgyú írásai-ban megnyilvánuló kratilista szemléletével. A latin rudimentában olvasható az az ars combinatoria jelentőségéről írott elméleti szöveg, melyből megtudhatjuk, hogy a rudimentából nyilvánvalóvá válik (cernitur) az a csodálatos bőség (admirabilis foecunditas), amely többek között a szemünk elé tárja mindazon kombinációt, amit az Isten a természet művében alkalmaz (nobis ob oculos ponit omnifariam illam combinationem, quam Deus in operibus naturae adhibet). Vagyis nem mást, mint a szavak és a dolgok kombi-

as when one speaks of the »matter under discussion«. This is quite clear from the tract on places in the *Summulae logicales*. Thus the »things«, or »arguments«, which crop up in Ramism are not bits of the physical world transferred to the intellectual realm, not bits of the intellectual realm slipped into the physical; they are noncommittal terms with an extraphilosophical, legal and rhetorical history which admirably conditions them for spreading out indifferently into both realms.” Walter J. ONG, *Ramus: Method and the Decay of Dialogue*, New York, [1958] 1974, 66. Vö. még Ernesto GRASSI, *A humanista tradíció: a 'res' és a 'verba' egysége*, Athenaeum, 1992/2, 53–95; Michel FOUCAULT, *The Order of Things: An Archeology of the Human Sciences*, autorizált fordítás, New York, [1971] 1994, 17–46; Gérard GENETTE, *Mimologiques: Voyages en Cratyle*, Paris, 1976.

⁹⁴ „Imo negando ponit ipsum esse, propter quod esse sive verbum sub ratione inseparabilitatis a rebus, est subjectum adaequatum huius sapientiae Kabbalisticae. Cum igitur hoc esse sive verbum sit omnium rerum primum regulans et non regularum, palam est quod ejus sapientia est omnium aliarum scientiarum longe valde regulatrix, alioquin in regulantibus est regulatis daretur processus in infinitum.” *Opusculum M. Raymundi Lullii, De auditu kabbalístico, sive omnes scientias introductorium...* = LULLUS, *Opera ea...*, i. m., 43.

⁹⁵ „Hoc ergo agendum est, ut Linguam (Latinae imprimis) studium in Res tendat: quo non in loquacitatem vanam, sed in sapientem Eloquentiam, designat. Id quod nulla ratione alia impetrabimus quam si perpetuo verba Rebus connexa tradantur: quo una et eadem opera Mens et Lingua semper erudiantur. Verba sine Rebus, putamina sunt sine nucleo, vagina sine gaudio, umbra sine corpore, corpus sine anima... Sapientia Rebus constat, non Verbis: sapiensque et vere eruditus res cogitat, res loquitur, res agit. Unde conficitur, Verborum a Rebus divortium cavendum esse: Librosque, qui Vocabulis solum occupantur et juventutem occupant, ad sacram hanc intentionem esse inutiles...” I. A. COMENII *Janua aurea reserata linguae Latinae. Cum Indice locupletissimo*, Leiden, 1643, f4v–f4r (Ioh. A. COMENIUS in *Dissertatione Didactica de Sermonis Latini studio*). Vö. még Max LIPPERT, *Johann Heinrich Alsteds didaktische Reform-Bestrebungen und ihr Einfluss auf Johann Amos Comenius*, Inaugural-Dissertation, Meißen, é. n. [1898], 54–55.

⁹⁶ J. A. COMENIUS, *Janua linguae Latinae reserata aurea...*, Bártfa, 1643 (RMK I, 735/a), f3r–f3v.

nációját, szellemünk legnemesebb munkálkodását (combinationem vocum et rerum nobilissimam mentis nostrae negotiationem).⁹⁷

Talán nem tűnik szentségtörésnek, ha azt állítjuk, hogy a kratilista nyelvszemlélet fentebbi, részben keresztény kabbalista példái kapcsolatba hozhatók a nyelvi megelőzöttség mai problémakörével, a Wittgenstein óta a filozófiában újra felerősödő hagyomány-nyal, miszerint a gondolkodást, a mentális folyamatok struktúráit a nyelvi struktúrák alakítják ki. Noam Chomsky például azt állítja, hogy a nyelvhasználat kreatív jellegére vonatkozó tanulmányai abból a megfontolásból következnek, hogy a nyelvi és a mentális folyamatok gyakorlatilag identikusak, s így a nyelv adja az elsődleges támpontot a gondolatok és az érzelmek szabad kifejezése, illetve a kreatív képzelet értelmezéséhez.⁹⁸ A kognitív tudományok nyelvfilozófiai előfeltevése is közelíteni látszik ehhez az állásponhoz: „Nyelvfilozófiailag is értelmezhetjük a kognitívizmust. Rejtett kiindulópontja a gondolkodás és a nyelv egysége. Minden feladatot olyan formára alakít, hogy az megfeleljen a nyelvi leképezés sorrendzettségének. Rejtett nyelvfilozófiája egyben mondatcentrikus is: minden tudásunk elemi proposíciók sokaságával jellemezhető, s a nyelvben ezeknek a kijelentéseknek egy-egy mondat felel meg.”⁹⁹ Pléh Csaba ez utóbbi állítása különösen rímel a kombinatorikus retorika módszertanára.

Ha előfeltevésként elfogadjuk tehát, hogy a kombinatorikus retorikában a mentális processzusokat a nyelvi struktúrák manipulálásával, így akár automatizálásával befolyásolhatjuk, akkor fel kell tennünk a kérdést, hogy a *cyclognomonica oratoria* vajon valóban gondolkodógép-e?

A kombinatorikus retorika ismeretében – különösen, ha visszaidézzük a formalizálás és a mechanizálás fázisairól frottákat – leszögezhetjük, hogy a retorikai *cyclognomonicá*-ban csak a lexikonok kiválasztása formalizált teljes mértékben, a lexikonokon belüli szelekció azonban már nem. Egyúttal az is nyilvánvaló, hogy a dekódolás során sem pusztán automatizmusok működnek, a szórend például nem kötött, hiszen a szubjektum–prédikátum–hozzárendelés már Lullusnál is kétirányú volt, megfordítható s egyáltalán nem kizárólagos.¹⁰⁰ Mindezek egybecsengenek a Chomsky *Nyelv és elme*, illetve *Kartezianus nyelvészet* című könyveiben frottakkal: az amerikai Descartes nyomán leszögezi, hogy a gondolkodás egyelőre nem automatizálható teljes mértékben.¹⁰¹

⁹⁷ Vö. SZENTPÉTERI, *i. m.*, 449.

⁹⁸ „We have observed that the study of the creative aspect of language use develops from the assumption that linguistic and mental processes are virtually identical, language providing the primary means for free expression of thought and feeling, as well as for the functioning of the creative imagination.” Noam CHOMSKY, *Cartesian Linguistics: A Chapter in the History of Rationalist Thought*, New York–London, 1966, 31.

⁹⁹ PLÉH Csaba, *A modern kognitívizmus mozgalma és változásai = Kognitív tudomány*, szerk. Uő., Bp., 1996, 15.

¹⁰⁰ Vö. Leibniz kifogásával egy 1680-as rövid írásában a verbális karakterisztikáról, lásd Marcelo DASCAL kritikai kiadásában: *Leibniz: Language, Signs and Thought. A Collection of Essays* by Marcelo DASCAL, Amsterdam, 1987, 177–180 (Foundations of Semiotics, 10).

¹⁰¹ „A mai szellemi atmoszféra sok tekintetben, és nemcsak felületesen, hasonlít a tizenhetedik századi Nyugat-Európa szellemi atmoszférájára. A jelen kontextusban különösen fontos a nagy érdeklődés az automaták lehetőségei és képességei iránt; olyan probléma ez, amely a tizenhetedik századot éppúgy érdekelte,

A kombinátor nagy fokú kreativitása szükséges ahhoz is, hogy a kiadott kombinációk közül kiszűrje a nonszensz állításokat, avagy mondjuk kiválogassa például a teológiaiilag nem elfogadható kijelentéseket. Könnyű belátni, hogy különböző korok különböző emberei mindig különböző stratégiák szerint különítik el a „hasznos nyersanyagot” a nonszensztől és a blaszfémiától.¹⁰²

A *cyclognomonica oratoriával* kapcsolatban – a szemiotika Bocheńsky-féle felosztásának megfelelően – a következők állíthatóak.¹⁰³ A *szintaktika* a jelek egymással kialakított kapcsolatait vizsgálja, a jeleket operatív úton közelíti meg, mintegy a „programozásukat” vizsgálja. A körkörös szónoklattan szintaktikailag a lullista kabbala „kombina-

mint a miénket (...), lassan derengeni kezd a felismerés [azonban], hogy jelentős szakadék – pontosabban tatóngó űr – választja el az általunk kellő világossággal megragadható fogalmak rendszerét és az emberi intelligencia természetét. Hasonló felismerés képezi a kartezianizmus filozófiai alapjait (...), a megértés és az akarat, az emberi ész két alapvető tulajdonsága, olyan képességeket és elveket tételvez fel, amelyek még a legbonyolultabb automaták által sem elérhetőek.” Noam CHOMSKY, *Nyelv és elme* = N. Ch., *Mondattani szerkezetek – Nyelv és elme*, ford. ZÓLYOMI Gábor, Bp., 1995, 142, 143. Lásd még a *Creative Aspect of Language Use* című fejezet gondolatmenetét: CHOMSKY, *Cartesian...*, i. m., 3–31. Chomsky pesszimizmusa persze a kibernetikának és az informatikának a hatvanas évekig tartó hurrá-optimizmusával szemben fogalmazódott meg, amikor számára nyilvánvalóvá vált, hogy a számítógép még jó darabig nem lesz képes az önálló fordításra, s így az önálló gondolkodásra sem. Ha Chomsky Descartes-hoz fordult az automaták ügyében, mi is állítsunk fel egy analógiát! Noha Chomsky s az őt megelőző informatikusok között nem áll fenn olyan áthidalhatatlan szemiotikai szakadék, mint a kartezianusok és a keresztény kabbalisták jelelméleti paradigmái között, talán eljátszhatunk a gondolattal, hogy a Descartes automatakritikája előtt vagy azzal párhuzamosan tevékenykedő kombinatorikusok a lelkes huszadik század közepi informatikusokra hasonlíthatnak, míg Descartes a pesszimista Chomskyra.

Chomskynál az automatizálhatóság elleni álláspont a nyelvhasználat kreatív jellegével magyarázódik. Azaz a szabadon cselekvő ember kreativitásával. Ez persze összefügg Chomsky akkori liberalizmusával. A kombinatorikus retorika alkalmazói abban az esetben, ha az valóban alkalmas volna a nyelv és az elme automatizálására, Chomsky értelmezésében nem lennének szabadok és kreatívak. Mi azonban láttuk, hogy lett legyen bármi is egy keresztény kabbalista, Lullus-követő eredeti intenciója, a kombinatorikus retorika csak részben formalizált és automatizált, vagyis sok múlik alkalmazója kreativitásán. Giordano Bruno mnemotechnikai apparátusa olyan nagy memóriát kívánt meg például, amivel rajta kívül igen kevesen rendelkeztek, márpedig azt érdemben csak az tudta használni, aki valóban kreatív volt. A szabadság kérdése persze nyilván máshogyan értelmezendő egy olyan szakrális paradigmában, mint a keresztény kabbalistáké is, akik a világ isteni teremtését nyelvi, mégpedig kombinatorikus folyamatként értelmezték, s ennek a teremtő, isteni nyelvnek a rekonstrukciójára törekedtek. Ilyen metafizikus rendszerekben pedig az igazság kevésbé (vagy a maitól érdemben eltérő módon) függ az emberi konstruktivitástól, hiszen abszolút és cleve adott. Az emberi kreativitás csak az igazság feltárásában, s nem annak megteremtésében nyilvánulhat meg. Mai szemmel nézve persze – kétkedve egy tőlünk független, örök igazságforrás létében – a bábeli *confusio linguarum* előtti, paradicsomi igazságot rekonstruálni vélt figurák roppant kreatívnak s az igazságformálás mestereinek bizonyultak. „Az a gondolat, hogy az igazság, akárcsak a világ, odakint van, annak a kornak az öröksége, amelyben a világot egy saját nyelvvel rendelkező lény művének tekintették.” Mármost Rorty itt nyilvánvalóan olyan emberekről beszél, mint például a keresztény kabbalisták. Richard RORTY, *Esetlegesség, irónia és szolidaritás*, ford. BOROS János, CSORDÁS Gábor, Bp., 1994, 19.

¹⁰² A kombinálás ontológiai korlátozottságáról: ECO, i. m., 62.

¹⁰³ Bocheńsky *Die zeitgenössischen Denkmethode*n című könyve nyomán Arno ARZENBACHER, *Bevezetés a filozófiába*, ford. VER Gábor és mások, Bp., 1993, 185–188.

torikus művészetének” (ars combinatoria) processzusaira épül.¹⁰⁴ Mnemotechnikai eszköz, mert olyan betűket alkalmaz, amelyekhez lexikonokat rendel, a lexikonokat pedig memorizálni kell. A szintaktikai processzus világos: a betűkhöz rendelt lexikonok repertoárjából elemeket választunk (szelekció), majd ezeket a circulusok segítségével kombináljuk.¹⁰⁵ A mai kombinátor nehézségei nem a programozás bonyolultságában állnak, hanem sokkal inkább a mnemotechnikai dimenzióban. Egyfelől a mai íráscentrikus tudásszerkezet, másfelől a korabeli lexikonok pontos ismeretének hiánya okozhat gondot.¹⁰⁶

A *szemantika* a jelek és a jelölt dolgok kapcsolatával, így a jelölés (referencia) és a jelentés (értelem) kérdésével foglalkozik. A referencia esetében a kifejezés extenziójáról, azaz az általa jelölt reális dolgok összességéről van szó. A jelentés esetében a kifejezés intenziójáról, azaz arról a fogalmi tartalomról, amiben a kifejezés designatumai meg egyeznek. Nem világos számomra, hogy a 16–17. századi szerzők mikor mit értettek *resen* illetve *verbán*, vajon a *res* intenzióknak avagy épp extenzióknak fogták-e fel. Nyilvánvaló, hogy egy jelentős részüknél – az antik jogi-retorikai hagyomány nyomán – a *res* a kifejezés intenziójára vonatkozik. Felmerül azonban a kérdés, vajon a lullistáknál esetleg a *resen* a kijelentés extenzióját is értenünk kell-e, mint a mágikus szemiózisban vagy a Genézis kabbalája (Kabbala Bereschith) esetében, ahol a betűk kombinatorikája a tényleges, extramentális dolgok [pl. kövek (mineralia), növények (vegetabilia), állatok (bestiae)] kombinatorikáját is jelenti, és mindkettőben ezen alapulnak a legkülönbözőbb manipulatív technikák.¹⁰⁷ A kérdés vázlatos megválaszolásához is figyelembe kell venni a következőket. A nyelvet társadalmi egyezményen alapuló (önkéntes) jelrendszerként értelmező nyelvszemléletünk nominális, világosan különbséget tesz tehát mentális és extramentális valóság között.¹⁰⁸ A realista felfogás ezt a különbségtételt azonban elhomályosítja. A lullisták – úgy tűnik – hittek a fogalmak létezésében, tehát realisták voltak.¹⁰⁹ Egyszermind mindannyiuk „jeleméletét” a hermetizmus, lényegében tehát kratilista nyelvszemlélet jellemzi. A nyelvet nem konvencionális, hanem természetes, motívált

¹⁰⁴ A történeti kombinatorika kulcstermusai: variatio, permutatio, combinatio, commutatio, transformatio, transmutatio stb.

¹⁰⁵ Vö. a strukturalista nyelvész, Jakobson teóriáival: Roman JAKOBSON, *Nyelvészet és poétika* = R. J., *Hang – jel – vers*, szerk. FÓNAGY Iván, SZÉPE György, Bp., 1972, 242.

¹⁰⁶ Vö. az előző fejezet idevonatkozó részével.

¹⁰⁷ A Genézis kabbalájáról lásd ALSTED, *Encyclopaedia...*, i. m., 2772. A mágikus szemiózisiról: Winfried NÖRTH, *Magische Kommunikation* = W. N., *Handbuch der Semiotik*, Stuttgart, 1985, 244–250. Umberto Eco *Foucault-inga* című regényében két szereplő vitája rávilágíthat e kombinatorikus manipulációk természetére. A kabbalista Diotallevi így szól a lelkes Jacopo Belbóhoz, aki vadonatúj Abulafia nevű (!) számítógépével szeretné az istennevet permutálni: „ahogy nem tudod te sem – és a masinád sem –, hogy minden betű egy-egy testrészhöz kötődik, és ha úgy raksz odább egy mássalhangzót, hogy nem ismered az erejét, megeshet, hogy valamelyik tagod máshova kerül, vagy másmilyen lesz, megcsontulsz, de szörnyen, és kívül rekedsz egy életre és belül egy örökkévalóságra.” Umberto ECO, *Foucault-inga*, Bp., 1992, 47.

¹⁰⁸ Noha elismerjük, hogy a világ számunkra csak a *mensen* keresztül, intellektusunk révén *van*, mégsem eshetünk a radikálisan szubjektív idealizmus hibájába, miszerint az objektív valóság léte nem bizonyítható. Ez utóbbi valóságot nevezük tehát extramentálisnak.

¹⁰⁹ „Lullus realista, hisz az univerzálék extramentális létezésében. Hisz továbbá nemcsak a nemek és fajok valóságában, hanem az akcidentális formákéban is.” ECO, i. m., 74.

jelrendszerként kezelik, jelölő és jelölt között szimpátiára és antipátiára, hasonlóságokra épülő, okkult kapcsolatot feltételeznek, eladdig, hogy egy – a világ könyvét író, azaz a teremtő felé tartó – végtelen jelműködésben valójában már az sem tisztázható, hogy éppen mit tekintünk jelölőnek és jelöltnek.¹¹⁰ Foucault szerint a „nyelv a maga nyers, 16. századi formájában nem önkényes rendszer. Leköltöztetett a világba, amelynek így részét képezi, mind azért, mert a dolgok maguk is nyelvként rejtik el és tárják fel titkaikat, mind pedig azért, mert a szavak dolgokként kínálják fel önmagukat az emberek számára, hogy megfejtse őket. A nagy könyv metaforája, amelyet felüt, amely fölé elmélyülten hajol az ember és azzal a céllal olvassa, hogy megértse a természetet, csupán egy másik – mélyebb – átvitel fordított és látható oldala, amelyik arra kényszeríti a nyelvet, hogy az a világban lakozzék, a növények, herbáriumok, kövek és az állatok között.”¹¹¹

Amikor Lullus és nyomában Alsted egy metafizikus logika (ontologika) megteremtéséről érvelnek, a mentális és az extramentális világ egységét megbontó logikai hagyomány ellen lépnek fel, mégpedig egy olyan módszer megteremtéséért, amelyik a világ minden dolgára vonatkoztatható, s egyaránt képes kvantitatív és kvalitatív számításokra. Lullus szerint korának logikája csak a tudatbeli létezőkkel (ens rationis) foglalkozik (logica etiam considerat res secundum esse, quod habent in anima) és azok rendeződésével (ordo cognoscendi), a metafizika pedig csak a tudaton kívüli létezőkkel (ens reale) törődik (metaphysica considerat res, quae sunt extra animam) és azok rendjével (ordo essendi), míg az ars Lulliana mindkettővel, ezért logika és egyszerre metafizika is (ista ars est logica et metaphysica).¹¹² Alsted a *Panaceá*ban pontosan ugyanezt hangsúlyozza Lullus művészetéről: „Haec ars (...) est et logica et Metaphysica.”¹¹³ A *Trigae*-ben pedig

¹¹⁰ A hermetikus szemiozisz válogatott szakirodalmá: Umberto ECO, *Two Models of Interpretation and Unlimited Semiosis and Drift: Pragmaticism vs. „Pragmatism”* = U. E., *Limits of Interpretation*, Bloomington, 1990, 8–43; Uő., *Aspekte der Hermetischen Semiose és Unbegrenzte Semiose und Abdrift* = U. E., *Die Grenzen der Interpretation*, München, 1995, 59–135, 425–441; Uő., *Interpretation and History és Overinterpreting Texts* = U. E., *Interpretation and Overinterpretation*, Cambridge, 1992, 23–66; Márta FEHÉR, *The 17th Century Crossroads of the Mathematization of Nature* = M. F., *Changing Tools*, Bp., 1995, 1–24; John MCLELLAND, *Renaissance = Encyclopedic Dictionary of Semiotics*, gen. ed. Thomas A. SEBEOK, Berlin–New York–Amsterdam, 1986, 807–813; Michel FOUCAULT, *The Order of Things*, New York, 1990, 17–45; Fernand HALLYN, *The Semiosis of the World* = F. H., *Poetic Structure of the World*, New York, 1993, 163–182; H. VEDRINE, *La nouvelle image du monde: De Nicolas de Cues à Giordano Bruno = La Philosophie du Monde Nouveau (XVIe et XVIIe siècles)*, ed. F. CHÂTELET, Paris, 1972, 40–66.

¹¹¹ „In its raw, historical sixteenth-century being, language is not an arbitrary system; it has been set down in the world and forms a part of it, both because things themselves hide and manifest their own enigma like a language and because words offer themselves to men as things to be deciphered. The great metaphor of the book that one opens, that one pores over and reads in order to know nature, is merely the reverse and visible side of another transference, and a much deeper one, which forces language to reside in the world, among the plants, the herbs, the stones, and the animals.” FOUCAULT, *i. m.*, 35.

¹¹² E speciális logikáról: SCHMIDT-BIGGEMANN, *i. m.*, 107; LOEMKER, *i. m.*, 326; Frances A. YATES, *The Art of Ramon Lull*, *i. m.*, I, 55–59, Yates az 56. lapon idézi Lullust (*Introductoris artis demonstrativae*, Mainz ed., III, 1); vö. még Raimundus LULLUS, *Ars generalis ultima* = L., *Opera ea...*, *i. m.*, 537–538; Paolo ROSSI, *The Legacy of Ramon Lull in 16th-century Thought*, *Mediaeval and Renaissance Studies*, 5, 185–186; MICHEL, *i. m.*, 35.

¹¹³ *Panacea*, *i. m.*, 14.

arról ír, hogy az ars a minden ismerendőről való gondolkodásban segít, legyen a kontempláció tárgya akár ens reale, akár ens rationis (sese exercet in contemplatione omnis scibilis, sive sit reale, sive intentionale).¹¹⁴ Mármost vagy arról van szó, hogy Eco téved, amikor Lullust realistának tartja, vagy pedig arról, hogy Lullus és követői – mi nominalista álláspontunkkal rokon logikát és metafizikát támadják. Ez utóbbi olyasmit feltételezne, hogy Lullus hívei – lévén realisták – nem tesznek különbséget mentális és extramentális szféra között, és – figyelembe véve Foucault megállapításait – ez akár azt is jelentheti, hogy a *res* egyaránt lehet a kifejezés (*verba*) extenziója és intenziója is, bármennyire is nonszensznek tűnik ez számunkra.

Ha a *cyclognomonica oratoria* valóban képes a szavak és a dolgok együttes manipulálására, akkor a *pragmatikus*, pszichológiai dimenziója a legérdekesebb. A pragmatika a jelek és a jelhasználó kapcsolatát vizsgálja. Mélyebb szintaktikai és főképp szemantikai vizsgálatot követően valószínűleg részletesebben fel lehetne tárni a körkörös retorika kognitív hatásmechanizmusát. Most csak vázlatosan utalok erre. Idézzük újra a kombinatorikus szónoklattan szövegét: „Ezek a hét planéta (ti. a circulusok), amelyek a szónoki Szférában keringenek (hi sunt septem illi planetae, qui discurrunt in Sphaera oratoria), és mindegyiknek egyenként kilenc szállása van (ita ut singuli habcant novem mansiones), melyeket ugyanannyi betűvel ábrázolunk (quas totidem literis exprimimus)” B-től K-ig, a lullusi ábécének megfelelően. Ez a metafora ismét a hermetikuss-platonikus elvre utal: az emberi értelem összhangban áll az univerzum rendjével. Még egy szöveghely mutat itt hasonló szemléletet, ez a Rota philologica, amelyben megtalálhatóak a hasonlatok (*similia*), a példák (*exempla*) és a szólások (*dicta*), amelyektől a teljes szónoklatnak éppúgy kell ragyognia, mint a csillagoknak (*quibus ceu stellis omnis oratio debet refulgere*).

Érdeemes itt a *discurrere* ige értelmezésére röviden kitérni. A diskurzus ma igen divatos szakzsargon, a posztmodern értelmezés azonban inkább a fosztóképzőre helyezi a hangsúlyt: a beszéd szétfutó, széttartó, középpontját vesztett struktúra, folyamatos jeljárték (Derrida).¹¹⁵ Kétségtelen, hogy a *discursus* ilyesmit jelent: szétfutás, szétszólás, szétszóródás, Szenci Molnárnál: Idestova valo futas, ám a platonikus interpretáció ettől eltérni látszik. A fenti idézetből kiderül, hogy a diskurzus a bolygók, azaz a koncentrikus körökön különböző sebességgel haladó égitestek mozgását is jelenti. Alstednél is, s mindennemű platonikus értelmezésben, a világ azért gömb alakú (*figura sphaerica*), mert az a legtökéletesebb forma, hiszen a világ a lehető legtökéletesebb alkotás.¹¹⁶ A diszkurzív mozgás tehát éppen nem középpontját vesztő szétszóródás, szétfutás, hanem a lehető legtökéletesebben rendezett mozgásforma. A kombinatorikus szónoklattan záró sorai így kezdődnek: „Ez hát a hét circulus, melyek a beszédnek kedveznek (atque hi sunt septem circuli, qui faciunt ad discursum), gazdagságának és alkalmasságának (*locupletem illum*

¹¹⁴ *Trigae, i. m., 57.*

¹¹⁵ Jacques DERRIDA, *A struktúra, a jel és a játék az embertudományok diszkurzusában*, Helikon, 1994, 21–36; lásd még Roland BARTHES, *Beszéd-törédek a szerelemről*, Bp., 1997, 15.

¹¹⁶ A világ formájáról, a „*figura sphaerica*”-ról: „Mundo tanquam corpori capacissimo, perfectissimo et elegantissimo attributa est figura capacissima, perfectissima et elegantissima.” ALSTED, *Encyclopaedia...*, i. m., 956.

et accomodum), ha a betűk rendeltetészerűen keverednek egymás között (si literae rite inter se misceantur).¹¹⁷ Világosan kiderül tehát, hogy a bolygók keringése, a kombinatorikus retorika köreinek mozgása és a beszéd hasonló jellegű, mindhárom egyaránt ugyanaz a discursus szó jelöli. Ez pedig a hermetikus jelműködés esetén azt jelenti, hogy a három mozgásforma között szimpátián alapuló szerves kapcsolat áll fenn. Az emberi beszéd tehát nem széteső, széttartó a platonikus szemléletben, a circulusokat alkalmazó módszer így azt ígéri, hogy használója a lehető legtökéletesebb, legharmonikusabb beszédre és ily módon harmonikus gondolkodásra lesz képes. Ezzel kapcsolatban Alsted a következőket írja az enciklopédiájában: mivel az aktuális világ a lehető legtökéletesebb, ezért gömb alakú (figura sphaerica). A *Clavis*-ban pedig így érvelt: a matematikusok szerint a kör alak a legoptimálisabb és legtökéletesebb forma (circulus est figura capacissima et perfectissima, ut Mathematici docent). Ezért a mozgáshoz leginkább a gömb alak illik (est igitur sphaerica sive rotunda figura ad motum aptissima). És mivel a beszéd [is] valamilyen mozgás (et quoniam discursus est quidam motus), Lullus köreit (Lullios circulos) mint az értekezés eszközeit (ceu instrumenta disserendi) alkalmazzuk. Hiszen a kör a lullusi művészetben olyan hely (circulus in arte Lulliana est locus) vagy valamiféle szállás (quoddam quasi domicilium), amelyben összegyűlnek az inventio eszközei (in quo instrumenta Inventionis collocantur).¹¹⁸ A *Trigae*-ben pedig ezt olvashatjuk: „Rotunda autem figura discursui est aptissima.”¹¹⁹

Látható tehát, hogy e retorika segítségével a szavak rendjét a dolgok rendjéhez tudjuk igazítani, és a lehető legtökéletesebben szervezett narratívákat (szónoklatokat, könyveket és verseket) hozhatunk létre, hiszen a circularis methodus az univerzum harmonikus felépítésével analóg módon szervezi a szövegeket, középponttal rendelkező, koherens narratívák létrehozására képes.

A keresztény kabbalisták, így a lullisták világszemlélete alapvetően textuális, a világot Isten által írott könyvnek tekintik. Alsted az enciklopédia teológiájában két könyvről ír, a makrokozmoszról s a mikrokozmoszról, azaz az emberről.¹²⁰ A világgönyv metaforájának alkalmazói közül Cusanus az egyik első filozófus, aki az emberi értelmet is könyvként írja le: „Mens vero est ut liber intellectualis, in se ipso et omnibus intentionem scribentis videns”.¹²¹ Ezt a nézetet implicálja a mai kognitív pszichológia dennetti iskolája is. Daniel Dennett az Én narratív felfogásának, illetve a többszörös szövegváltozatok elméletének nevezi koncepcióját. Eszerint az ember mindent úgy tesz koherenssé, hogy történeteket próbál szervezni az eseményekből, s a történeteknek főszereplőik és tervrendszereik vannak. A világbeli eseményeket úgy értelmezzük, hogy megtanuljuk átalkítani őket egy belső elbeszéléssé. Az elbeszélési mintázat ad okokat és indokokat az eseményeknek. Életünk folyamatos szerkesztői munka, számtalanszor újraírjuk, töröljük

¹¹⁷ ALSTED, *Encyclopaedia...*, i. m., 479.

¹¹⁸ ALSTED, *Clavis...*, i. m., 24–25.

¹¹⁹ ALSTED, *Trigae...*, i. m., 62.

¹²⁰ ALSTED, *Encyclopaedia...*, i. m., 1561, vö. még *uo.*, 478.

¹²¹ Nicholaus CUSANUS, *De apice theoriae*, Theorem 6, Basel, 1565, 336. Idézi E. Robert CURTIUS, *Book as a Symbol* = E. R. C., *European Literature and the Latin Middle Ages*, New York, 1953.

és átszerkesztjük elbeszéléseinket, a harmonikus személyiség a világosan szerkesztett szövegekhez hasonlít, a személyiség zavarai pedig a rosszul szerkesztett szövegek el-
lentmondásaihoz.¹²²

Amennyiben elfogadjuk a circulusról és a discursusról frottakat, megfogalmazhatjuk a hipotézist: a kombinatorikus mnemotechnikai metódusok mint kognitív, pszichológiai eszközök ígértek megoldást a későreneszansz válságtüneteire, amelyeket immár jóval inkább a szubjektum problémáival kapcsolatos és episztemológiai jellegű kérdéseknek tekinthetünk, mint túlnyomórészt szociológiaiaknak, ahogyan André Chastel, Hauser Arnold, Klaniczay Tibor és mások tették.

A *cyclognomonica oratoria* az egyetemes topica (topica universalis) ígéréttel megalkotott módszer, intertextuális eszközként mozgósítja az enciklopédia „egyetemes köz-
helykönyvtárát.” A tudományok elmélete a körkörös szónoklattan kombinatorikájában válik gyakorlattá, mégpedig formalizált és mechanizált formában. Panszofikus diszkurzív módszer, amely mind a dolgok, mind pedig a szavak világával kapcsolatban áll, a mindenről való beszédet szolgálja (discursus de omni scibili). A szavak és a dolgok kombinatorikájával (combinatio vocum et rerum) a szavak rendjét (ordo verborum) a dolgok rendjének (ordo rerum) megfelelően alakítja ki. Az „égi retorika” platonikus-hermetikus metaforájából következően a beszéd (discursus) a lehető legrendezettebb és a legtökéletesebb, amely így megteremtheti a harmonikus személyiséget. A *cyclognomonica oratoria* tehát egyetemes kulcs (clavis universalis), melynek segítségével a világ vélt harmóniája (harmonia mundi) helyreállítható.

¹²² Daniel C. DENNETT, *Szövegek, emberek és más készítmények értelmezése*, Holmi, 1996/2, 251–265; Jerome BRUNNER, *Actual Minds and Possible Worlds*, Cambridge, 1985; PLÉH Csaba, *A narratívumok mint a pszichológiai koherenciateremtés eszközei*, Holmi..., i. m., 265–282; Uő., *A felbomló Én és a számítógép = Számítógép és személyiség*, Replika, 30 (1998. június), 95–98. Vö. még Richard RORTY, *Contemporary Philosophy of Mind*, Syntheses, 53(1982), 332–348; Peter BROOKS, *Freud metanarratívája: az elbeszélő szövegek egy modellje = Psichoanalízis és irodalomtudomány: Szöveggyűjtemény*, szerk. BÓKAY Antal, ERŐS Ferenc, Bp., 1998, 351–366; a narratív identitás elméletének kritikájáról lásd TENGYELI László, *Élet-történet és sorseseemény*, Bp., 1998.